

DİN PSİKOLOJİSİNDEKİ METODOLOJİK KAYGILAR: Değişmeyenler, Değişenler ve Dönüştürücü Perspektifler*

Jacob A.BELZEN**

Çeviren: Beyazıt Yaşar SEYHAN***

ÖZET

Bu makale din Psikolojisi kurucularının programlarına geri dönerek din psikolojisinde son zamanlarda "kriz-dönüm noktası" diye adlandırılan mevzuya çözümler aramaktadır. Bu makale, William James'ın "The Varieties of Religious Experience" (Dini Tecrübenin Çeşitlilikleri)¹'nin Almancaya çevirisini müteakip metodolojik konuların bazılarını tetkik eder. Dine ilişkin nicel ve nitel metotlar veya ampirik ve hermenitik yaklaşımlar arasındaki yaygın olarak çizilen ayırmdan çok daha fazlası tehlikedeydi. Tehlikede olan genelde psikolojinin diğer çeşitlerine duyulan gereksinimdi. Bu makale, Din Psikolojisindeki James ve diğerlerine ilişkin Wilhelm Wunt'un temel eleştirisine özel dikkat çekmektedir. Hem James hem de Wunt'un başarısızlıkla bitmiş genel psikolojinin programlarında var olan problemlere rağmen yine de her biri din hakkındaki çağdaş araştırmalara bir dürtü olarak hizmet edebilen yaklaşım-

* Bu yazı J.A. Belzen'in "Methodological concerns in the psychology of religion: Continuities, losses and transforming perspective" adlı makalesinin ("Religion" 35. sayı 137- 165, 2005) çevirisidir.

** Amsterdam Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi,.

*** Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi ABD.

¹ William James'ın *The Varieties of Religious Experience* adlı eseri (Dini Tecrübenin Çeşitlilikleri) bundan sonra metin içerisinde "Çeşitlilikler" olarak verilecektir (Çev.).

ları içermektedir. Bilhassa kültürel psikolojideki çağdaş gelişmeler din psikolojisindeki güncel araştırmaları tamamlarlar.

Bir disiplinin aktif uygulayıcıları tarafından takip edilmiş tarihi çalışmalar, hali hazırdaki teorik pozisyonların öngörülerini veya modern zamanımıza ait bakış açılarının öncülerini araştırmaya ilişkin bir eğilimden muzdariptirler. Birisinin öncelikli uğraşı bugünün konuları ile alakalı ise bu oldukça anlaşılırdır ama bu tarih için o kadar da iyi değildir. Şu anki Ortodoksluğu gücendirdiği için Wundt bir kenara bırakılsa da bırakılmasa da veya bazı fikirlerinin modern projelere sevimli olarak görüldüğünden takdir edilse de edilmese de Onun adı ölümünden sonra uzun zaman içinde gelişen durumları değerlendirmek için kullanılır. Bu tür tarih yazımı biraz dekoratif veya sözel değerlere sahip olabilir ama şimdinin parametreleri içinde köşeye sıkışmış kalır ve bu yüzden sadece iyi tarihin anlatacaklarını karşılayamaz, yani, şimdi ile geçmişi yüzleştiremez. Günümüz psikologlarına ilişkin olarak Wundt'un psikolojisi potansiyel olarak diğerlerinden en kıymetli özelliği farklılık kalitesine sahip olmaktır. Bu farklılığa dikkat etmek hali hazırdaki tarafgirlik ve peşin hükümlerin bilinçliliğini biraz artırabilir (Danzinger 2001a, s.92)².

GİRİŞ: Psikoloji ve Metodolojisi

Genelde sosyal bilimlerde yaygın oldukları için metodolojik konular psikolojide de yaygın olarak görülür. Büyük bilim felsefecisi Henri Poincare'ın gözlemlediği üzere "doğal bilimler kendi sonuçları hakkında konuşurlar. Sosyoloji bilim adamları ise metotlarından söz eder." (Berel-

² Danzinger'in bu alıntısı Wundt'a atıfta bulunur ama umarım, aynı şekilde James'a da uygulanır.

son ve Steiner 1964, s.14). Metodoloji deneysel araştırmanın teknik ve metotlarını ele alsada psikolojinin konuları bu tür metot ve tekniklerden değil kendi doğası hakkındaki daha temel problemlerden kaynaklanır. Psikolojinin hedefi nedir? Hangi metot psikolojinin hedefini keşfetmek için geliştirilebilir veya kullanılabilir? Tek bir metot psikolojinin çeşitli alt dallarının hepsine hizmet edebilir mi? Psikoloji tek bir bilim midir yoksa günümüzde bir isim altında toplanmalarından başka bir şey ifade etmeyen bilimsel yaklaşımların birçoğu mudur? Psikoloji aslında bir bilim midir yoksa tarih, edebiyat kuramı ve felsefe gibi insancıl bir alan mıdır?

Teori ve araştırma ile geçen bir asırdan fazla zamandan sonra psikologlar bu problemleri hâlâ tartışıyorlar. Böyle yaparak, psikologların bu alanı tam tersinden ziyade metotlar bağlamında tanımlamaları yaygın bir şikâyettir. Onlar, Psikolojinin temel konusunu “metotların, incelenecek nesnenin doğasına ve -eklemem gerekirse- cevaplanmak istenen sorulara göre dizayn edilmesini” savunan eski Aristocu deyimini takip etmek yerine hali hazırdaki çeşitli metotlarla inceleyebildikleri şeye dayandırırılar. Bu uygulamalar düzeninin sonucu “psikolojide süre gelen bir kriz algısı” (bkz. Driesch 1925) ve metotları da dâhil (bkz. Smith vd. 1995/b /2003) psikolojinin “yeniden düşünüp değerlendirilmesi” iddiaları olmuştur.

Bu tartışmaların çoğu 20. Yüzyılın başından bu yana bilim felsefesindeki karşıt akımların uzantılarıdır. Bilimsel tahkike bağlı mevzuların çeşitliliği arasında, bilimsel metodun teklifi fikrini savunan “metodolojik monizm/teklife” ilişkin muhaliflikleri ile birleşmiş farklı düşünürler yine de hümanistik bilimlerin bilimsel statüsünü savunmak için benzer metodolojik itirazlar başlattılar. Hayat filozofu (Lebensphilosoph) Wilhelm

Dilthey anlamayı ve açıklamayı beşeri bilimler ve fen bilimleri için kendine özgü ayrı yaklaşımlar olarak saptadı. O şunu iddia etmiştir; “insanları ve kültürleri araştırırken gözlem tek başına yeterli değildir”. Ayrıca kendimiz de deneyerek keşfedilmek zorunda olan düşünceleri ve dürtüleri kavramamız da gerekir. Kendimizi etmenlerin yerine düşünerek zahiri, gözlenebilir davranışın karşıtı olarak ruhsal durumlar hakkında çıkarımlar yapmak zorundayız. Dilthey’i anlamanın bu metodu tüm beşeri ilimler için bir temel olduğunu ortaya koymuştur.

Benzer şekilde, deneysel olarak kanuna benzer, test edilebilir şekilde tek biçimci, matematiksel bir dil içerisindeki hipotezleri formüle etmeyi kuvvetli vurgulamaları ile birlikte doğal bilimler tarafından kullanılan araştırma yöntemleri üzerine beşeri ilimlerin model araştırmasına Windelbond ve Hennrich Rickert gibi Neo-Kantçı düşünürler karşı çıktılar. Bunun yerine, onlar, farklı metotları gerektiren bilimsel araştırmanın farklı hedeflerine ve konularına vurgu yaptılar (bkz. Belzen 2001; Leezenberg ve De Vires 2001; Pollmann 1999; Popp-Barrier, baskıda). Windelbond nomotetik yani özel durumlarda her zaman geçerli olan anlamındaki bilgiyi, bir zamanlar olanın hakkındaki bilgi anlamındaki ideografik bilgiden ayırmıştır. Nomotetik³ bilgi ideal olarak kanuna benzer önermeler içerisinde formüle edilirken; ideografik bilgi ise böyle değildir. İlgili zıtlaşmalar nitele karşı nicel araştırma metotları gibi birtakım etiketler adı altında uygulanır.

Bununla birlikte psikolojide aynı anda var olan metodolojik tartışmalar önceki çekişmelerin sadece tekrarı ve basit devamı değildir. Me-

³ Nomotetik bilgi; zamandan ve durumlardan bağımsız, evrensel bilgidir (çev.).

sela, ideografik bilgi bugün N=1 formülasyonu anlamında veya örnek olay çalışmaları ile aynı kefeye konulmamalıdır. Windelband'a göre ideografik bilgi tek tek insanların bilgisi olabilirken ayrıca tüm bir halkın bir dilin, dinin ya da yasal sistemin edebi, sanat ve bilimin bir ürününe ilişkin bilgi de olabilir (Windelband, -Laminell'den alıntılanmış ve tercüme edilmiştir- 2003. 161). Bilginin bu ikinci türünün geçerliliğine ve hatta imkânlılığına birçok çağdaş psikolog tarafından, sözde nitel metotlara izin verdiklerinde bile kuşkuyla bakıldı. Dilthey'in "doğa bilimlerle" (naturwissenschaften) beşeri bilimlerin (Geisteswissenschaften) arasını ayırırken günümüzde deneysel psikolojinin kurucu babası olarak tanınan ama aslında Dilthey'in öncüsü olan Wilhelm Wundt "*Milletler Psikolojisi*"^{****} ("*Völkerpsychologie*")⁴ diye adlandırdığı psikolojinin üçüncü ve hatta daha önemli bir bilim dalını ayırt etti. Bu alana, o, on ciltlik "*Milletler Psikolojisi*" dâhil birçok yayınlara katkıda bulundu.

Güncel tartışmalar, önceki tartışmalara bir göz atmadan faydalanabilir. Çoğu kez akademik bir disiplin olarak psikolojinin kurucu babaları tarafından savunulan durumlardan önemli ayrılmaların olduğu çıkar. Psikolojideki belli metot ve tekniklere karşı olma veya onları savunmaktan ziyade, çağdaş psikologlar, psikolojinin kaybettiklerinin farkına varmaktan ve bu bitmemiş programın parçalarını ele almak için psikolojinin temellerine dönmekten yararlanabilirler.

**** Wundt'un "*Völkerpsychologie*" adlı eserinden biz tercümemizde daha kolay anlaşılması için "*Milletler Psikolojisi*" diye bahsedeceğiz (Çev.).

⁴ Völkerpsychologie, her zaman olduğu gibi, "halk psikolojisi" şeklinde çevrilmemelidir (bkz Danziger 2001a), Wundt'un kavramı bu isimden bugün anlaşılan şeyden çok farklı olmasına rağmen, belki de "kültür psikolojisi" olarak, bahsedildiği gibi, çevrilebilir. Bu makedede, Wundt'un psikoloji kısmına işaret etmek için orijinal Alman terimi kullanacağım.

Tarihsel uygulamanın bu türüne uygun düşen ve hatta kendisi için gerekli olan psikolojinin dalı bir dalı, kendisi de bir “kriz içinde saha” olarak isimlendirilen, “yeniden başa dönme zamanı mı?” diye kendisine sorma ihtiyacı hisseden din psikolojisidir” (bkz. Wulff 2003). Din, neredeyse psikolojinin bütün kurucularının üzerinde durduğu (bkz Wollf 1997) ancak tecrübeyi dışarıda tutar gibi görünen konuların araştırmalarında bile tercih edilen metot olarak görülen deney ve davranışçılığın yükselişi ile birlikte psikoloji disiplininde neredeyse ayrılan bir alandır (bkz. Hood ve Belzen). Ayrıca konu ile ilgili utanç duyma, psikologların dini, bir araştırma konusu olarak görmezden gelmelerinin temel bir nedenidir (Rogan vd. 1980; Shafranske 1996 b). Din ve ruhiyat Amerika’da ve hatta çok daha seküler olan Avrupa’da bile yeniden ilgi duyulan konular olduğu için psikoloji, özellikle klinik psikoloji, konu üzerindeki ilgisini yeniden keşfetmektedir⁵. Hızlı sayıda artan yayınlar, sempozymlar ve diğer organizasyonlu gelişmeler bu akımı doğrulamaktadır (bkz Bezlen 2002). Din psikolojisi bir dizi kalıcı metodolojik tartışmalarla ilgilenmek için psikoloji içerisinde yeterince büyük bir alt alandır⁶.

Örneğin, tartışmalı da olsa ABD’de psikolojinin kurucusu olan William James (1842-1920) tarafından tanıtılan ve savunulan yaklaşımı

⁵ Amerikan psikologları Derneği, bu alanda en iyi satılan kitapları yayınlamıştır: bkz. Miller ,2002; Richards ve Bergin, 1997, 2000; Shafranske, 1996a.

⁶ Birçok el kitabı (handbook), nicel ve nitel araştırma metotları arasında olduğu gibi empirik ve yoruma dayalı yaklaşımlar arasında devam eden tartışmalara tanıklık etmektedir (bkz Paloutzian ve Park, baskıda, Wulff, baskıda (özellikle Hood ve Belzen’in Popp-Baier üzerine olan kısımları); Belzen ve Hood, baskıda. Din psikolojisine -metotlar hakkında- son zamanlardaki Alman sunumu, şu anki araştırma metotlarını sunamaz (Henning, vd. 2003), bunun yerine metotlar hakkında iki farklı bölüm ortaya koyar; Biri nicel metotlar (Woldradt ve Muller-Plath,2003), diğeri nitel metotlar (Popp-Baier,2003) –ki işte bu ayrışma din psikolojisidir.

inceleyelim. O, psikologlar tarafından geniş ölçüde referans gösterilirken, onun teorisi ve metodu hemen hemen hiç takip edilmez. James'in "Psikolojinin Prensipleri"nin (1890) basımının yüzyılı münasebeti ile onun bu ilginç durumu ortadaydı. Aynı şekilde onun "The Varieties of Religious Experience (Dini tecrübenin Çeşitlilikleri)" (1920) kitabının yüzüncü yılının birçok konferans ve sempozyumlarla kutlandığında da bu durum daha da belirgindi (Caretta 2005). James'in psikolojiden çok felsefede ciddiye alındığı görülür. Onlarca yıl *Çeşitlilikler*, James'in itibarının bir akademik girişim olarak din psikolojisine koyduğu meşruluktan dolayı din psikologları için önem arz etmiştir. Ancak din psikolojisindeki araştırmacıların küçük grupları arasında bile James herhangi bir gerçek takipçiye sahip değildir. James'in psikolojideki birçok çalışması gibi bilinen "*Çeşitlilikler*" dinamik bir teori oluşturmamış, belirli bir metot ya da teknik üretmemiş veya yaygın teori ve metotlar kullanan ve genel bir hedefe doğru çalışan bir ekolün gelişmesine yol açmamıştır. Genellikle psikolojideki gibi din psikolojisi, Üstat William James'e inanır gibi yapmaktan biraz daha fazlasını yapmamış gözükmektedir. İlişkilerin bu durumu James Dittes tarafından yaklaşık onlarca yıl önce iyi bir şekilde özetlenmiştir:

"Onun psikolojisi, alan tarafından kullanılmaz ve daha da önemlisi onun canlılığı ilham vermez. William James din psikolojisinin babası olarak takdir ediliyorsa da bu takdir, din psikolojisine uygun düşen "duygu ikilemi" bakımından yorumlanabilen çok özel bir algı içinde yer alır. Ona büyük ve ayrı bir kahraman olarak saygı duyulur ama çok az kulak verilir. O, hem dini hem de tıbbi kurumun felaketlerinin hakkından gelen ve din psikolojisinin bağımsız varlığına kavuşmasına önderlik eden özgürleştirici Musa peygamber gibidir. Ama altın buzağı yapanla-

rın kanun koyucusu Musa'nın kanunlarını görmezden geldikleri gibi bağımsızlık varlığının nasıl idare edilmesi gerekeceğine ilişkin onun tavsiyeleri bütünü ile görmezden gelinmektedir" (Dittes 1973, pp. 328-9).

Bugün din psikolojisinin birçok uzmanı James'in en temel fikirlerine burun kıvrırlar. Bir çok uzman hâlâ saha içinde iyi bir uzmanlık kriterleri olarak deneycilik, nesnellik ve genellenebilirliğe bağlı kalır. Ayrıca genelde psikolojinin -kısmen de din psikolojisinin- içerisinde yeni metodolojik bakış açılarını geliştiren ve test eden bu konular içerisinde genellikle James'a ve onun "Çeşitlilikler"ine herhangi bir atıf bulunmaz. "Çeşitlilikler" (...the Varieties), biyografi analizleri, N=1 metodolojisi, örnek olay çalışmaları ve doküman analizleri dahil niteliksel, yorumlayıcı ve hermenetik yorumla açıkça uyumlu olduğu için, bu konuları ben daha fazla ele almayacağım. "Çeşitlilikler"in Avrupa'da meydana getirdiği metodolojik tartışmalara daha çok odaklanacak ve Atlantik'in öbür yanında akademik disiplin olarak psikolojinin kurucusu olan Wilhelm Wundt (1832-1920) tarafından sunulan dikkate değer itirazlara ve alternatiflere yoğunlaşacağım.

Wundt James'e karşı:

Wundt çalışmasının önemli bir bölümünü din psikolojisine ayırdığı genellikle bilinmez. Onun "Milletler Psikolojisi" eseri "din ve mitos" hakkında üç geniş cildi içermektedir (Völker-psychologie, 4-6. Ciltler). Bu ciltlerin birinci kısmının (Milletler Psikolojisi, c.4) önsözünde o, din ve mitin, "kesinlikle diğerlerinden daha zorlayıcı bir şekilde psikolojik olarak ele alınmasını gerektiren ortak yaşamın konuları" olduğunu yazar (Wundt 1905/1920, s. VI). Bu konulara hem dâhilde hem hariçteki akademik çevrelerin ilgisinin açıkça artıyor olmasına rağmen psikologların

bunları araştırmamasını Wundt tuhaf/ilginç saymaktadırlar. Bunun nedeni “daha önemli ve yüce işlerle” meşgul olmaları değil, mitin ve dinin oluşumunu psikolojinin yeni edinilen metot ve bakış açıları ile araştırmak amacı ile ruhun yaşamını araştırmaya hiç vakitlerinin olmaması; temel öncelikli (daha çok psikolojik olanlarla çakışan) konularla çok ilgili olmalarıydı (bkz. Wundt 1905 /1920).

Wundt’un ifadeleri birkaç yönden şaşırtıcıdır ve birkaç soruya neden olmaktadır. O, 1905’te Mitoloji ve Din adlı eserinin ilk yayınlandığında James’in “Çeşitlilikleri” (1902) ve din psikolojisinde ilk erken çalışmalarından -bilhassa “Clark ekolü” (Vandekemp, 1992): G.Stanley Hall: 1904; James Leuba 1896; Edwin Starbuck, 1899 tarafından yayınlanlardan- haberdar değil miydi? Bu soruya verilecek cevap yüksek derecede evet olmaması muhtemeldi. Büyük olasılıkla başka bir şey söz konusuydu. Çünkü Wundt 1910’da “Mitoloji ve Din”’in ikinci baskısını yayınladığında o zamana kadar din psikolojisinde çok sayıda yayınlar hızlıca artmasına ve psikolojinin bir diğer devi olan Hall (1846–1924) tarafından alanda profesyonel psikolojik bir dergi kurulmasına rağmen, Wundt bu cümlelerini ne değiştirdi ne de sildi. Dahası “Çeşitlilikler”’in Almanca çevirisi 1907’de ortaya çıktı ve Almanca konuşulan ülkelerde büyük bir ilgi görmesine neden oldu. Ayrıca bünyesinde 1907’de Sigmund Freud’un alana ilk katkısını içeren Almanca bir din psikolojisi dergisi de kuruldu.

Wundt’un 1920’de “Mitoloji ve Din”’inin birinci bölümünün üçüncü (düzeltilmiş ve güncellenmiş) baskısında aynı ön sözü tekrar yayınlamasını ilgisizlikten başka bir şeyin açıklayacağı kesin görünmektedir. O zamandan bu yana din, psikolojide başı çeken konulardan biri

oldu (bkz. O zamanın düzenli yayınlarına ve Psikoloji bültenlerindeki görüşlere) ve özellikle Almanya’da giderek artan sayıda uzmanların ilgisini çekiyordu (Belzen 1996). Üçüncü baskıda Wundt James’in din psikolojisine katkısını tartışmıştı ama ilginç biçimde “Çeşitlilikler” den hiç bahsetmedi ve daha ilginç 1914’te ikinci bir Alman dergisinin kurulması dâhil bu sahada yapılan herhangi bir çabaya hala değinmemişti. Wundt James’inkinden başka din psikolojisindeki diğer yaklaşımlardan habersiz miydi? Gerçekte o, onlardan kesin haberdar olduğu halde –her şeyden öte o, usulen bu alan için bir işbirliğine katılmaya davet edilmişti- neden o bunları yok saydı? Nihai olarak O, bizzat kendisi ne tür bir din psikolojisi önermişti?

Bu makalenin hedefi din psikolojisinin tarihi olmadığı için ben, Wundt’un düşüncelerinin bir özetini sunmayacağım ama bunun yerine o zamanlardaki din psikolojisindeki metodolojik ve kavramsal tartışmaları tekrar gözden geçireceğim-ki bu tartışmalar psikolojinin bu alanı ile sınırlandırılmaz. James ile Wundt arasındaki bu münakaşada veya münakaşasızlıkta tehlikede olan şeyi psikolojinin doğası üzerindeki çok derin farklılıklar diye özetlerim. Bu farklılıklar din psikolojisinde ve organik bir bölümü din psikolojisi olan genel akademik psikolojide sorun olarak görünmeye devam etmektedir. Bu çekişmeleri anlamak için bazı tarihsel gelişmeleri ve gerçeklikleri göz önüne almak durumundayız. Metinleştirilebilen bu tarihsel durum analitik amaca hizmet edebilir. Ben ilk olarak James’in “Çeşitlilikler”inin Almanca basımının yayımını takip eden çekişmelerin metodolojik yönlerini gözden geçireceğim ve bazı ateşli tartışmaları takdim edeceğim.

Almanya'daki "Çeşitlilikler":

James eseri olan "*Çeşitlilikler*"ın 1907 Almanca çevirisi ve yayını için dinin bilimsel keşfi ile ilgili sistematik bir teolog ve Berlin ile Göttingen'in seçkin üniversitelerine katılmış olan George Wobbermin'e (1869-1943) borçluydu. Yüzyılın başındaki makalesi, teolojinin psikoloji ile ilişkisi hakkında en eskilerden biriydi (bkz. Wobbermin 1901). O, din-psikoloji dairesini teolojiye takdim etmeye dair gayretleri ile belirgin oldu (bkz. Klünler 1985). "*Çeşitlilikler*" kitabının zaten orijinal İngilizce versiyonu Almanca konuşan Avrupa'da iyice bilinmesine rağmen Wobbermin onu din psikolojisindeki ilgiyi canlandırmayı ümit ederek Almancaya çevirdi (Bkz. Wobbermin 1907/1914, s.4). Çevirisinin ön sözünde, Wobbermin Amerikalıların din psikolojisine tek en önemli katkıyı yaptıkları ve James'ın "*Çeşitliliği*"ni onların mevcut şaheseri olarak alıntıladıklarını kabul etmiştir (Wobbermin 1907/1914,s.4). Teoloji tarihinin bakış açısından O, Friedrich Schleiermacher (1768-18364) ve Albrecht Ritsschl'ı (1882-1889) James'in selefleri olarak gördü. Ayrıca O din psikolojisi ile aynı şekilde uğraşmış iki Alman'dan da bahsetmiştir: Ernst Troeltsch ve Gustav Theodor Fredinand Franz Vorbrodt.

Troeltsch (1865–1923) sistematik bir teolog ve felsefe ile din sosyolojisinde derin bir düşünürdü. 1904 St. Louis'deki dünya dinleri kongresinde "Din biliminde epistemoloji ve psikoloji" adlı bildirisi oldukça meşhur oldu ve din psikolojisindeki birçok düşünür tarafından iktibas edildi. Troeltsch orada disiplinin temellerini yansıtır ve din psikolojisinin hakikat konusunu ne dereceye kadar ele alabileceği sorusunu cevaplandırmaya çalışır. O, din psikolojisinin sadece ancak ampirik bir disiplin olduğunu kaydeder ve –yani o, fenomenleri sadece bir araya getirip kaydedeceğini- içinde dinin olduğu hakikatler hakkındaki soruların ancak

din felsefesi tarafından cevaplanabilir olduğu sonucuna varmıştır. Troeltsch'in iddiası 20. Yüz yılın baskın görüşlerinden biri olmuştur. Din ve psikoloji arasındaki ilişki hakkında kitaplarının görüşlerinde zaten ortaya çıkmış olan onun psikolojideki ilgisine rağmen Troeltsch aslında bu sahaya bağlı kalmadı.

Vorbrodt (1860-1929), çağa ayak uyduran kilise ve teolojiiyi kullanmayı ümit eden psikoloji ile yoğun ilgili olan bir Protestan papazıydı. Onun ilgileri, biyolojik ve fizyolojik kategoriler gibi dine ve teolojik temaları tekrar kavramlaştırmaya toplanmıştı (bkz. Vorbrodt 1904). Onun allak bullak yazı stilinden dolayı eseri, eleştirmenler arasında çok sempati ile karşılanmadı. Amerikalılar ve Fransızlar tarafından yapılan din üzerinde deneysel araştırmaya yol gösterecek girişimleri duyduktan sonra, o, bizzat kendisi hiçbir deneysel araştırmayı idare etmese de, Almanya'da deney temelli din psikolojisinin en aktif destekçilerinden biri oldu. Yabancı yayınları takip etmeye ve onları çeşitli teolojik ve bazen de felsefi izleyicilere rapor etmeye ek olarak o, bu sahayı destekleyecek birtakım aktiviteler geliştirdi. 1906'da Almanya'da bu konuda ilk kursu açmayı düşündü. 1907'de Alman "Din Psikolojisi dergisinin" kurucu ortağı oldu. O ayrıca Almanya'da din psikolojisine daha sonra önemli katkılar yapacak birtakım şahıslara tesir etti (Belzen 2001-2).

James'in "Çeşitlilikler" kitabının çevirisinin ön sözünde Wobbermin Troeltsch'ı bir teolog olarak nezaketle eleştirdi. Wobbermin Troeltsch'ın ki gibi onun görüşünde de psikoloji tarafından cevaplanamayan hakikatin sorgusu ile esaslıca ilgiliydi. Dindeki konular diye belirttiği "hakikat", insan algısının diğer formlarında role giren hakikat türünden farklı olan salt hakikattir. O, hakikatin her din için temel oldu-

ğuna inandığından bir kimse dinler tarihinin ve din psikolojisinin bağlı olduğu din bilimleri içinde ondan kaçınmaz. Aslında o, din biliminin esası olarak addedilmelidir; “o, temel olarak ve başından sonuna kadar vurgulansa bile, nihai cevabı bizzat dinin kendisi yani iman olarak imanın kendisi tarafından verilebilir” (Wobbermin 1907/ 1914 s.XI). Ama din psikolojisi bu konuda ancak sınırlı kullanım sergiler. Wobbermin bu kısıtlamayı Troeltsch’in doğru olarak anladığını ileri sürdü. Buna karşın psikolojik olguların epistemolojik olarak veya genel olarak normatif karar vermeye dair bir kriteri temsil edebileceğini iddia eden Vorbrodt hataya düşmüştü. O, psikolojinin üstesinden gelebildiği mevzularda fazla tahminde bulundu. Troeltsch ve Wobbermin gördüklerini James da görecek. Ön sözde, Wobbermin kendisinin James’in metnindeki her şeyi açıkça desteklemediğini defalarca vurgular (hatta o, metne bir alt başlık ekler) ama onu Almancaya tercüme etmek demek, “din psikolojisine dair düşüncelere bir ilgi uydurmada” yeterince önemli görmektir.

Anketler, İstatistikler ve Vak’a İncelemeleri:

Starbuck’ın (1899) Din Psikolojisi kitabının 1909 Alman basımının önsözüne tamamı ile uygun görünmese de son anlarda değil baştan beri Vorbrodt’u James ile (ve dolaylı olarak Wobbermin’e) irtibatlandırmaya kıskırtan büyük bir ihtimalle bu eleştiriydi. Vorbrodt Starbuck ile James’ı karşılaştırır ve James’i sertçe yargılar. Onun görüşünde Starbuck’ın çalışması belki James’in normal dışı psikolojisi için temel olsa bile –tam anlamı ile- bir kemal noktasını temsil eder (Vorbrodt 1909 s. IX). Vorbrodt James’in “Çeşitlilikler”ini nitelendirmesinde bir dereceye kadar doğru olduğunu kabul eder ama “Çeşitlilikler”in öneminin ancak James’e psikolojide geniş bir şöhret sağladığına dair yorumlar ve anlamlılığı ile

alışılmışın dışında birtakım örneklerin Alman teologlarını hayran bıraktığına dair verdiği algı,-bunların hepsi- artık geleneksel rasyonalizm olduğu için yorgun düşmüştü (Vorbrot 1909, s. IX). Vorbrot, James'in (ve Vorbrot'un nazarında James'i yanlış yorumlayan Wobbermin'in) görüşlerine değinir:

James'in ortaya koydukları kısmen Schleiermacher'in hitabı romantizmi andıran, popüler bir din psikolojisinin problemlerinde en iyidir. Wobbermin buna atıfta bulunur ama o, James'in kitabında benzer şeylerin yer almasından dolayı Schleiermacher'in düşüncesindeki bireysel dini görüşlerin çeşitliliği ele alırken hata içerisindedir. James'in "*Çeşitlilikler*"i rastgele seçili tecrübelerin bir derlemesine atıfta bulunur, Schleiermacher'in sistematik eğilimi evrene ait birçok bağ ve kuvvetleri teke bitiş-tirmektir; bilhassa James, dinsel psikoloji olarak değil, Wobbermin'in sunduğu dinsel felsefe olarak kitabının görülmesini sağlayan felsefi bir eğilim olan çoğulcu idealizmin (pluralistik idealizm) kurulmasını arzu-lar (Vorbrot 1909 s.9).

Bu eleştiri, başlı başına hala düşünce tarihini ilgilendirmekteyken, Vorbrot bundan sonra daha fazla metodolojik eleştirileri ifade eder. O, iddia etmektedir ki, "James, dini tecrübenin "*Çeşitlilikleri*"nin karşılaştırmalı bir araştırmasını yürütmeyi istememektedir, zira

James ne sistematik bir sınıflama sağlamadığı gibi ne de "*Çeşitlilikler*"e ilişkin tam net bir bakış açısı ile uzlaşa sağlamaz. James farklılıklardan çok tek dizelikle az ilgilidir ve -Wobbermin ve diğerlerinin sehven farz ettikleri gibi-patoloji ile az ilgili değildi, zira patolojik tabiatlı

gibi görünen durumlar, James'in görüşünde, genel tecrübenin değişkenleri olarak normal ve sağlıklıdırlar (bkz. Vorbrodt 1909, s. X)⁷.

Anglo-Sakson (İngiliz soyundan gelen) din psikolojisinin "ana eseri" olarak "*Çeşitlilikleri*" kabul eden Wobbermin tarafından benimsenen görüşün tam tersine, Vorbrodt, James'in bir din psikoloğu olarak kabul edilmemesi sonucuna varır. Vorbrodt, James'in ki değil, Starbuck'ın eserinin Alman halkına armağan edilmiş din psikolojisindeki ilk doğru çalışma olduğunu ima eder.

Wobbermin, doğal olarak itiraza karşılık vermiştir. Bir yıl sonra O, "din psikolojisinin şu anki durumu" adlı makalesinde defalarca Vorbrodt ile tartışmıştı (Wobbermin 1910). Sadelik adına, sırası gelmişken bu paragraflara değineceğim. Aslında Wobbermin, Vorbrodt'un eleştirisine karşı koyacak az öneriye sahiptir. O, James'in gelişmeye en büyük güdüsünü sunmaya devam ettiği iddiasını destekleyecek hiçbir gerçek delil ortaya koymaz. Wobbermin iddia etmektedir ki, Vorbrodt'un eleştirisi Starbuck'ın dönüşüm psikolojisindeki umut verici istatistiksel araştırmalara olduğundan fazla değer vermeye ve James'in "*Çeşitlilikler*"indeki psikolojik konuları fazla indirgemeye dayalıdır. Wobbermin "*Çeşitlilikler*" saygın psikolojik içeriğe sahip olduğunu kendisinin neden kabul ettiğini açıklamada hataya düşmektedir. O, sadece şuna işaret etmektedir: Ja-

⁷ Açık olmak gerekirse, Vorbrodt James'i Wobbermin ve diğerlerinin yanlış yorumlamasına karşı korumaya çalışmamaktadır. Vorbrodt, James'in patolojik olarak seçtiği bir sayıdaki geçmiş davaları görmekte başarısız olduğunu söylemektedir. Wobbermin ve diğerleri, Wobbermin'in çevirisinin alt başlığına "patoloji" kelimesini eklemesini karşılayan bu normal dışı olgunun analiziyle James'in ilgilendiğini yanlış şekilde değerlendirmektedirler. Vorbrodt'a göre, Wobbermin'in patolojik olarak tanıdığı şeyi James sağlıklı olarak ele alır.

mes'in Starbuck'tan azar azar topladığı deneysel materyalleri (ki bizzat bunlardan psikolojik bir araştırma olan –Varieties- “Çeşitlilikler” oluşmaz) zaten kullanmıştı ve hatırı sayılır bir Alman psikoloğu olan Willian Stern (1871-1938) “Varieties-“Çeşitlilikler” hakkında “eserin hakiki değeri psikolojik içerik açısından şüphesizdir” diye yazmıştı (Stern 1909, s.466). Bu makalede Wobbermin James'in kitabına ilişkin yaptığı çevirisinin ön sözünde ileri sürdüğü argümanlara hiçbir şey eklemeyiz. O, Starbuck'ın kitabı özellikle dönüşüme ait bir çalışma olduğu için “Din Psikolojisi” başlığını yanlış bir şekilde taşımakta olduğu yorumunu yapar. Ona ait pasajlar açıkça Starbuck'ın yerine Leuba'yı tercih ettiğini gösterir.

Din Psikolojisinde Metodolojik Tercihler:

Her şeyden öte her ikisi de teolog olan Vorbrodt ve Wobbermin'in James'in “Çeşitlilikler” hakkındaki değerlendirmelerinde bu kadar çok anlaşmazlık içinde niçin olduklarına insan hayrete düşebilir. Onların anlaşmazlıklarının farklı teolojik bakış açıları ile veya kişisel farklılıklarla alakalı olup olmadığını dikkate almayacağım. Bunun yerine tartışmanın psikolojik yönlerine odaklanacağım. Bu ikisinin farklı metodolojik tercihler ile ayrıldığı görülür. Wobbermin psikolojinin bilgisini ve onun eğitimi aldı ama bununla birlikte bir psikolog olarak ortaya çıkmadı. O, hiçbir zaman psikolojideki deneysel araştırmayı yürütmedi veya öyle görülüyor ki kendisini psikolojinin araştırma metotları ile meşgul etmedi. O, dinsel fenomenlere ilişkin psikolojik çeviriler de hiçbir zaman yayınlamadı. İlginçtir, onun din psikolojisi hakkındaki çalışmaları neredeyse tamamen epistemolojik kalmıştır. Dahası, büyük oranda teolojik çevreler içerisinde aktif kalmıştır.

Bu noktaların bazısında Vorbrodt açık bir şekilde Wobbermin'den ayrılır. Mahiyeti ne olursa olsun Vorbrodt aslında kendi psikolojik yaklaşımını geliştirmeye koyulur. Din psikolojisine Anglo-Amerikan yaklaşımı olan deneysel yaklaşıma rastladıktan sonra o, hevesle literatürünü okur ve metotlarını inceler. O, teoloji dışında çeşitli oryantasyonlara ilişkin deneycilerle birlikte çalışmayı araştırdı. Ayrıca o, o zamanlarda Almanya'da çok az olan bulunan deneysel araştırmalara aktif katılım çağrısında bulundu. Onun bilgeliğine rağmen, o, Wobbermin veya Troeltsh gibi sistematik bir düşünür değildi. Belki kısmen, bir papaz olarak işi yüzünden o, -kendisinin adlandırdığı üzere- "uygulamalı din psikolojisini"⁸ pratik teolojiye uyarlamaya daima dikkat çekmişti. Biri, bu ikisini kategorize etmiş olsaydı, Vordrod ve Wobbermin arasındaki tezatlığı "deneyci teoriciye/kuramcıya karşı" olarak özetleyebilirdi.

Psikologlar ve sosyal bilimciler genellikle "ampirist" ve "teorisyen" gibi sınıflandırmalardan hoşlanırken bu bölünmeler çoğu kez detaylara hakkını vermekte başarılı olamadılar. Vorbrodt kesinlikle daha ampirik olarak Wobbermin'den yatkın ve bilgin iken buna rağmen o, kelimenin tam anlamı ile bir ampirik/deneyci olmadı. Diğer taraftan Wobbermin din psikolojisinin tam olarak deneysel olmadığını açıklasa da ampirik bir disiplin olduğunu sık sık dile getirdi. "Çeşitlilikler" eserinin Vorbrodt ve Wobbermin tarafından bu kadar farklı değerlendirilmesi gerçeği, din psikolojisindeki ne tür ampirik araştırmaya benzediği değer-

⁸ "Dinin uygulamalı psikolojisi" ile, Vorbrodt modern pastoral psikolojiye yakın bir şey demek istedi, fakat pastoral psikoloji aslında din psikolojisinin görüşlerinin uygulanabileceği alanlardan bir tanesidir. Dinin diğer uygulamalı din psikolojisi psikoterapi ve sağlık psikolojisini içermektedir.

lendirilmesinden ziyade teorik konuya karşı ampirik alana daha az bağlıdır.

Bu yüzden onların farklılıklarının kökeni James ve Starbuck'ın arasındaki bu tür metodolojik bir farklılığa uzanabilir. Starbuck araştırmasını daha geniş bir nüfus içindeki genel dini tecrübenin temsili bir örneğini oluşturduğunu ümit ettiği kişilerden derlenen anketlerle yürüttü. Tam zıddı olarak James, Starbuck'un ampirik verileri olan diğer kaynakları arasından oldukça aşırı bir türün dökümanlarını seçti. Böylece materyal, çalışılan fenomene ait bireylerin toplam sayısından fazla olmayan örnek bir temsildir. Dahası, James şu fikri sunar: "fenomenler kendi grupları içerisinde yer aldıkları zaman, kendi filizlenmeleri ve kendi olgunlaşp çürümeleri hakkında çalışıldığında ve de onların abartılmış ve yozlaşmış benzerleri ile birleştirildiğinde en iyi anlaşılırlar" (James 1902/1982 s.382). Nihayetinde O, Starbuck'ın tersine analitik metodu kullandı. Starbuck'ın istatistiksel bir yaklaşımı seçtiği noktada (O, farklı kategorilere ilişkin anket soruları üzerindeki cevapları kodladı ve sayıp hesapladı. Çizelge ve grafik şekli içinde sonuçlarını sundu), James oldukça daha yorumsaldı (hermenetiksel). James seçili dokümandan detaylıca alıntı yapar ve bilgi ve de yorumu geri plana ekler. Starbuck'ın, fenomenlerin frekanslarını belirlemek için işe koyulduğu noktada, James okuyucularına fenomenlerin bizzat kendilerini verme girişiminde bulunmuştu. O, empatik olarak okuyucu kitlesinin konuya ait bir his geliştirmesine olanak sağlamak için tanımlar ve yorumlar. Her iki yazar tanımlayıcı bir

şekilde çalışır ama Starbuck istatistiksel ve James ise edebi bir tarz içindedir⁹.

Amerikalı Vorbrodt'un ilk defa ne okuduğu bilinmez ama Clark ekolü tarafından uygulandığı gibi zahiren isabetli istatistiksel metodun onu bir hayli etkilediği açıktır. Onun bundan anladığı üzere din psikolojisi doğa biliminin lehine tarafgir olanları bile etkileyecek bir tarzda Amerika'da uygulanmaktaydı. James'in daha yaygın tarzı ile o, Starbuck'un konusunu daha açık bir şekilde teorik ve pratik problemleri net olarak algıladı. Bahsedildiği üzere, Vorbrodt defalarca anketlerle yapılan ampirik çalışmaya destek sağlamak için uğraştı. Tersine Wobbermin Starbuck'ın çalışmasından nispeten etkilenmemiş gözükmektedir. Onun değerini tanıma yerine o, onu Vorbrodt'un yaptığı kadar üstün bir şekilde açıkça hesaba katmadı. Vorbrodt, -James'in felsefesi ile hiçbir surette uzlaşması olmasa da- "*Çeşitlilikler*" açıkçası daha fazla alakalıydı ve onu yayınlama ve tercüme etme nedeni Almanya'daki din psikolojisinin gelişmesi adına yardım etmesini daha uygun görmesiydi.

Böylece din psikolojisinde kullanılması gereken hangi metot ve tekniklere ilişkin soruya verilen farklı cevaplar deneyciler ile teorisyenler arasında basit bir tezatlıktan ziyade "*Çeşitlilikler*"in çeşitli değerlendirme-

⁹ James'in metodu daha çok "fenomenolojik (görüngüsel)" olarak karakterize edilir (bkz Edie, 2987), fakat bu tanımlama problemlidir. "Çeşitlilik" görüngüsel psikoloji açısından, örneğin, Husser, Merleau-Ponty, Buhler, Van Den Berg ve Rogers (bkz Misiak ve Sexton, 1973) gibi kişilerin geliştirdiği gibi tam olarak görüngüsel değildir. Nihayet, Çeşitlilik tanımlayıcı ve ön görüngüsel olarak adlandırılabilir "*açık fikirli*" olmak gibi hisler açısından görüngüseldir (bkz Wilshire, 1968). Wulff Çeşitliliği "*dolaylı bir görüngüsel*" olarak adlandırmaktadır (Wulff, 1997, s.486). Aynı zamanda bkz Spiegelberg, 1972, 1982. Genel olarak, tanımlamadan başka bir şey getirmeyen bir çok katkı "*görüngüsel*" diye yanlış şekilde adlandırılmıştır.

lerine ilişkin muhtemelen bir açıklamadır. Ama bu açıklama tam da değildir, zira daha sonraki yıllar göstermiştir ki, Vorbrodt anket metodundan bizzat kendisi uzaklaşmıştır. O, 1911'in başlarında Starbuck'ın metodunun daima daha seviyeli olabileceğini ve anket metodunun "suni uyarılmış tanık imgelerini" sağladığını yazmıştır (Vorbrodt, 1911 s. XII). Vorbrodt anketlerin daima muhtemel en iyi metot olmadığı sonucuna varmış görünüyor. Yeni ufuklar açan İsviçreli psikolog Theodor Flournoy (1854-1920)'dan açıkça etkilenmiş olarak o şunu yazmıştır; yıldızların gözlenmesi gibi toplanmış, daha çok nedensel oluşturulmuş ifadelerin tıbbi tarihçeleri tarzında dini programların kullanımı bazen daha iyidir ki o, bununla kendilerini tarihte, biyografide ifadelerin serbest formlarında araştırılmamış veya arzulanmayan tecrübelerde kendilerini olgusal materyalleri kasteder.

Sorulan sorular ve hakkındaki ifadelerle ruhsallığın suni teşvikinin fenomenin doğal görünümü gibi yol gösterdiğinde bu tüm tekniklerin hepsini daha anlamlı olduğuna inanmıştır. O zaman serbest gözlem, anamsesizler (hatıralar) ve dini hadiselerin kaydedilmesi tercih edilmelidir (Vorbrodt 1911 pp. XII-XIII).

Vorbrodt'un metodolojik tercihlerini neden değiştirdiği açık değildir ama Wobbermin ile yaşadığı polemiklere rağmen şurası kesindir ki bu, "Çeşitlilikler" in veya James' in hakkındaki genel değerlendirmelerinde bir değişiklik değildir. Bu değerlendirmeler, modern bir ifade kullanımı ile Flournoy'un ki gibi vaka incelemelerine onun ilgisini uyandırmıştır. Flournoy'un orijinal kitabının Almanca basımının önsözünde o tekrardan James'a yönelttiği eleştiriden bahseder. O, Wobbermin açısından dini

hayatın motif ve güçlerini açığa çıkarmak için transandantal psikolojiye¹⁰ rağbet etmek yanlış değilken Flournoy'un vaka incelemelerine dair Vorbrodt'un seçiminin ispatladığı gibi, bu ilgi alanına deneysel bir temel oluşturan -James değil- Flournoy olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, -burada James'i çok aşırı eleştirdiği fark edilebilir- bu vaka incelemelerinin "normal- olağan- dindarlığın vakalarını" (Vorbrodt 1911 s.XV), aşırı veya az normal vakalar olduğunu oysaki James'in patolojik materyallerle çalıştığını belirtmişti. Artık 1918'in sonlarında James ve Wobbermin'e ilişkin aynı eleştirinin çok daha fazlasını Vorbrodt yaptı.

O şunu yazmıştı; "James, "Çeşitlilikler" kitabını din psikolojisi uğruna basmamıştı. İkincisi-çoğu kez vurgulanmak zorunda olduğu gibi- Almanca basımının okuyucusunun hakkında hiçbir şey bilmediği¹¹ ve hep bahsedile gelen pragmatizmden ziyade "Çeşitlilikler" içinde yer alan ve James için çok önemli olan idealistik plüralizmin sırf yan ürünüydü (Vorbrodt 1918 s.439).

Tarihsel olarak muhtemeldir ki, Vorbrodt'un 1906'daki din psikolojisi kursunun bir iştirakçisi olan Stahlin tarafından dile getirilen anketlerin eleştirisi onun metodolojik oryantasyonun değiştirmesine neden olmuştur¹². Stahlin kimdi ve din psikolojisindeki metotlar hakkında ne söylemişti?

¹⁰ "Rahatsız bir ruhçuluk izlenimine" sahip olduğunu yazarak, Vorbrodt'un bir şekilde kötülediği terim (Vorbrodt, 1911, s. xv).

¹¹ Çünkü Wobbermin bu pasajı çevirisinden çıkardı. Wobbermin kendini çıkarılan son bölümün imalı değil daha çok açıklayıcı olduğunu ve Çeşitliliğin James'in çoğulculuk metafiziği üzerine bağlı olmadığını belirterek savunmuştur.

¹² Tarihsel olarak, Vorbrodt'un Flournoy ile Geneva'daki Uluslar arası Psikoloji Konferansındaki kişisel karşılaşması o kadar etkiledi ki, kendini Flournoy'un işine adadı ve sonunda çoğu eseri Almanca'ya çevirmeye karar verdi. Bu sorular belli kaynaklar yokken

Anketler ve Deneyler:

Din Psikolojisi Derneğinin ve Din Psikolojisi Arşivinin kurucusu olan Wilhelm Stahlin (1883–1975) başlangıçta bir Protestan papazı olmak için eğitim gördü ama onun dinin psikolojik analizine dair ilgisi psikolojideki bir doktora programına kayıt olmasına neden oldu. O, Würzburg'e deneysel psikolojinin Leipzig laboratuvarındaki Wundt'un ilk asistanı olan Oscar Külpe ile (1862–1915) çalışmak için gitti. Würzburg'de profesör olarak atandıktan sonra Külpe, deneysel psikoloji içerisinde kendi yaklaşımını geliştirdi. O yaklaşım da Stahlin'in eğitimini aldıklarından biri ve Almanya'nın ileri gelen psikoloji dergisinde (bkz Stahlin 1914a) 1913'te yayımlanan bir doktora tezi olarak "metaforların psikolojisi ve istatistikleri" hakkındaki ampirik-metodolojik çalışmasını savunduktan sonra din psikolojisine Stahlin'in takdim ettiği (Stahlin 1914b) bir yaklaşımdı.

Stahlin bizzat kendisi kapsamlı istatistiksel analizleri yönettiği için sık sık diğer psikologlar tarafından yapılan istatistiksel çalışmaları keskince ve kıvrak zeka ile eleştirmiştir. Starbuck'ın "din psikolojisi" (1899–1909)'ne dair onun mükemmel eleştiri yazısında Stahlin çalışmanın birçok pozitif yönlerine altını çizerek dikkat çekmiştir. O, genellikle din psikolojisinin prensipleri hakkında Starbuck'la hem fikirdir- mesela Starbuck'ın din psikolojisinin genel psikoloji tarafından kullanılan metotlardan başka metot kullanmaması gerektiğine dair beyanatı ve din psikolojisinin tek ön koşulu, tüm psişik oluşumların düzenine ilişkin "verimli çalışma hipotezleri" gibi... (Stahlin 1910, s.7–8). Ama Stahlin ancak kıs-

cevaplanamaz. Ne Vorbrodt'un kişisel makaleleri ne de meslektaşları ile işbirliği yapılmazdı.

men Starbuck'ın düşüncesinin diğer yönleri ile hoşnuttur. Starbuck'ın fizyolojik araştırmaları gençlerin gelişiminde dinin rolünü aydınlatır. Ancak dini hayatın anlaşılması için bunlar bir açıklama değil iyi bir örneklemdir. Ek olarak, Stahlin hem istatistiksel hem de grafiksel birçok hata ile Starbuck'ı itham eder (Stahlin 1910, s.6). Buna örnek olarak; Starbuck'ın anket uyguladığı kişilerin muhtemelen sadece bir bölümüne uygun olduğu halde aşırı genelleme yaptığı "dini uyanışı cinsel uyanışın bir sonucu olarak gösteriminde tesadüfle nedenselliği karıştırmaması (Stahlin 1910, s.4), ve anket yönteminde şüpheye gereğinden az yer vermesi gibi (Stahlin 1910; s.2), hataları gösterir¹³. Benzer şekilde Stahlin anket yapılan kişilerin çoğu hakkında da şüphelerini ortaya koyar. (Örneğin yedi yaşında bir erkek çocuğu) ve din değiştirme sürecinde bir kişinin hemen her zaman kendi iç yaşamının hatasız bir açıklamasını yapma ihtimalini sanal olarak dışlayarak dini bir düşünme ve görme şeklini kabul etmesini göz önüne almasını ayıplar.

Starbuck'ın bilinç altında dönüşüm krizinin ön hazırlığı gibi farz edilen bir çok durumlara ilişkin hiçbir deneysel kanıtın olmadığını gösterdiğini kaydettikten sonra Stahlin daha genel bir tema peşinde koşar:

"Din psikolojisinin son ve en önemli görevinin ruhani olayların yoğun analizi olması gerekir iken din psikolojisinde anket ve istatistiklerin kullanımı, bu metodun belli iç işaretler ve semptomlardan¹⁴ daha

¹³ Stahlin anketlerin kullanımı hakkında üç şüpheyi ifade eder: iç-gözlem yöntemi için zayıf bir kabiliyet (Stahlin'in bu yetenek eğitilmeli dediği grubun deneysel psikolojisine göre), mükemmel olmayan bir hafıza ve anketlerin etkisi.

¹⁴ İki sayfa öncesinde Stahlin daha keskin bir şekilde: "Muhalefete rağmen, gerçek tecrübelerden ziyade sadece "fikirler" rapor edilmektedir (Stahlin 1910, s. 5). Stahlin'in eleştirile-ri şu anki metodolojik tartışmalarda yansımaktadır.

fazlasını asla elde etmediğinden dolayı büyük bir acizliğe sahiptir. Kapsamlı bir şekilde hazırlanmış girişim, dindar kişiliklerin basılmış otobiyografilerinin neticesinde büsbütün benlik gözleminde deneyimsiz olanların birçok güvenilir raporlarından daha fazla materyal sunup sunmadığını göstermiş olacaktır” (Stahlin 1910, s.7).

Stahlin bazı çeşitli yayımlardaki gibi din psikolojisinde bir metot olarak anketi aratan oranda eleştirel şekilde ele alır. Ona göre psikoloji kapsamlı içe bakışı veya benlik gözlemini kapsamak zorundadır. Çağdaşları ile aynı çizgide o, kendi öz benlik gözlemi ile diğer kişilerin benlik gözlemlerinden elde edilen bilgi arasında fark görmüştür. İdeal olan durum, eleştirel olarak kendilerini gözlemlene eğitimi alan araştırmacıların, başkalarının kendi benlik gözleminin analizi ile alakalı bu tür sonuçları birleştirmeleridir. Başkalarının daha az dogmatik veya ön yargılı kendi öz gözlemleri daha iyidir. Stahlin (1911) çağdaş dilde “göze çarpmayan ölçütler” diye ifade edilen değere ön yargılı olarak işaret eder: bu ölçütler, vaaz ve dini şiirler gibi otobiyografiler, hatıralar, günlükler ve mektuplardır. Değer açısından bundan sonra röportaj gelir.

Anketler, aksine, verilerin büyük bir miktarını üretmelerine rağmen, ancak sınırlı kullanıma ilişkin bilgi sağlar. Zira deneklerin yazılı sorulara gerçek ve güvenilir cevaplar verip vermediğine ilişkin gözle görülür şüphe bulunur. İstatistiksel analizler keyfi sonuçlara karşı birtakım garantiler sağlar ama veriler düşük kalitededir ve çokluktan teke doğru insan psikolojik olarak önemli sonuçları çok zor sıralayabilir. En iyi ihtimalle anketler belli bir popülasyonda ortalama dinsellik hakkında bilgi sağlar ve bundan dolayı psikologlardan ziyade sosyologlar için daha ilgi çekicidir. Anketler yolu ile elde edilen bilgide çok fazla kusurlar

vardır: kendi öz gözlem yetersizdir, raporlar güvenilirmezdir, formülasyonlar dikkatsizdir, yan konular merkezi süreçlerden üstün kabul edilir ve olgular yerine düşünceler açık bir şekilde telaffuz edilir (bkz. Stahlin 1912: s.402).

Stahlin, vaka çalışmaları sayesinde kavramsal olarak yoğun dindarlığın analizine izin verse de Külpe ile tanıştıktan sonra O, açıkça metodolojik yöntemini değiştirdi. Vaka analizlerine ilişkin olarak O, Flournoy'u James'in "*Çeşitlilikler*"ine tercih eder. O, "*Çeşitlilikler*"i dini bilincin normal olmayan sapmaları üzerinde "felsefeci" tarafından yazılmış bir kitap diye görmektedir. Din psikolojisine Fransız destekleri hakkında o, akıl hastalıklarında bulunan karışık yoğun dindarlık ve normal olmayan fenomenler üzerine odaklanmada tuzaklar gördü (Stahlin 1911 ss. 48-9)¹⁵. Würzburg eğitimi sırasında Stahlin diğer insanlara kendi dinsel benlik gözlemlerini sormaya dair ideal bir metot olarak görüp öğrendiği metot yani "deney" hakkında bilgilendirildi. Ama bu "experiment" deney kelimesi, psikolojideki bugünkü kullanımından daha farklı olarak kullanıldı. Tecrübe bilerek-isteyerek, fenomen üretme anlamında olup, araştırmacı, kendi kendini gözleme yolu ile rapor edecek katılımcıları araştırmayı ister. 1912'de "din psikolojisinde anketler" hakkındaki makalesinde Stahlin birisinden dini bir hizmete katılmayı isteme ve akabinde o kişiye bu tecrübesi hakkında anket sorusu sormaya ilişkin hayali bir örnekten başka fazla bir şey sunmamıştı (Stahlin 1912: s.399).

¹⁵ Stahlin onları söylememesine rağmen, Ernest Murisier (1892, 1901) ve Theodule Ribot (1884/1894, 1896, 1903) din psikolojisinde Fransız psikopatolojik okul temsilcileri olarak aklında tutmuş olmalı.

Würzburg'daki psikoloji laboratuvarındaki doktora eğitiminden sonra Stahlin bilfiil kendisinin yürüttüğü bir tecrübe hakkında rapor tuttu. Hangi esnek dilin anlaşılabilceği ne tür derin etkilerin bağlanacağı ve ne çeşit soruların nasıl işe yarayacağını bulmak için 227 dini içerikli soruya yanıt verecek 25 kişi bulmuştu (Stahlin 1914b. s.118). Bu günümüzde bu terimden ne anlaşıldığından çok farklı olarak sergilenen "tecrübeler" ilişkin Wundt tarafından resmen başlatılan gelenek içinde uygulanan bir tecrübeydi. Çağdaş deneylerin tersine öznel, araştırmann güncel objesine ilişkin çoğu kez naif değildirler. Yine bu öznel içgözlem yöntemi geleneğine dayalı, bilerek uyarıcıya maruz kaldığında içte nelerin meydana geldiğini mümkün olduğunca tam inançlı olarak rapor eden bir grubu oluşturmak için rastgele yerine bilerek seçiliydiler. Stahlin ve diğerleri, bu bilimsel düzeneği tüm öznelere standartlaştırılmış aynı düzeneğin kullanımı ve tüm tepkileri not ederek şeklinde göz önüne alırlar. Daha sonraki deneylerde tepki süreleri bile ölçülmüştü¹⁶. Açıkçası, bu "deney" bu günün deyimi ile "nitel" denilen metotlara uygundur.

Alman Din Psikolojisi dergisinin 1913'te yayımı durduğunda, Stahlin "Din Psikolojisi Arşivini" 1914'te din psikolojisindeki "kesin-doğru bilimsel" yaklaşımı beslemek için kurdu. Hatta O bu yeni dergiyi desteklemek için bir din psikolojisi derneğini kurdu. Kurt Kofka, Oswald Külpe, Harald Höffding, August Messen ve Theodore Flournoy gibi çok

¹⁶ Bu da, din psikolojisinde deneysel yaklaşımın en etkili temsilcilerinden birisi olarak bilinen, Karl Girgensohn'un (1875- 1925) Freud'un psikoanalitik durumunu "deneysel" olarak gözden geçirmesinin sebebidir: "serbest ilişki" esnasında hastanın söylediği herşey eşit derecede ciddiyetle alınmıştır. Deneyleri Würzburg Okulunda yürütülmüş gibi daha kesin bulmuştur bkz Girgensohn, 1921/1930, ss. 23-5).

farklı görünen psikologlar bu dergi ve derneğin yönetim kuruluna üye oldular.

Deneylere Karşı Genetik Yaklaşım

Bilindiği üzere deneysel psikolojinin resmi kurucusu olan Wilhelm Wundt, din psikolojisinde anketlerin kullanımına dair Stahlin'in eleştirilerini paylaşmıştır. Wundt, anketleri dağıtarak kişisel öz gözlem sonuçlarını bir araya getirmeye çalışan ve deney kadar aynı açıklık ve değerinde bilimsel bir çalışma yaptığını düşünen Fransız ve Amerikan psikologlarını küçümsemişti (Wundt 1907 s.359). O, tıpkı pedagoğların, öğretmenlerin ve diğer uzmanların anket sorularını öğrencilerine dağıtıp böylece kendilerinin "bilimsel çalışma" yaptığını inananların durumuna düşmekle onları küçümsemişti. O, gerçekte 21. Yüzyılın psikolojik araştırmalarının büyük bir kısmının bu kesin yolu takip ettiğini az bilmiyordu! (bkz. Hood ve Belzen baskıda). Din psikolojisi hakkındaki bir makalede o, heyecan verici koşullarda- ki O bununla Starbuck (1899-1909) tarafından basılı Clark Okulunun çalışmasını kast edebilir- istatistiklerin karmaşık bir koleksiyonu ile eş anlamlı olan "din psikolojisi-metot" diye adlandırma hakkında eşit ölçüde eleştirel yazı yazmıştı (Wundt 1911 s.108). Aynı makalede Wundt birkaç kez James'in eseri "*Çeşitlilikler*"i James'in dini tecrübelerle ilişkin kanıtlarının herhangi bir şekilde din psikolojisinin adına veya çok genel bir ifade içinde James'in algıladığı psikolojiye bile layık olmadığını iddia ederek eleştirmiştir. Wundt James'in tanımladığı vakaların bir din psikolojisi açısından hemen hemen her şeyden neden yoksun olduğunu açıkladı:

Muhtemelen başka fiziksel süreçlere ait ilişkiler ve bu şartlar bir determinasyona bağlı olduğu için ne alametlerinin belirlenmiş varlığı

gelme koşullarına sahiptir, ne de sonradan kendilerini bir psikolojik analize bağlı kılmışlardır. Bu durumdaki koşullar arasında tarihsel olanları birincil önem arz eder (Wundt 1991, s.106).

Wundt'a göre, zaten James'in bizzat kendisi de "Çeşitlilikler" din psikolojisine bir destek olarak saymamaktadır. Aksine bu eser, James'e göre, onun faydacı din felsefesine ait çok derin bir beyanını sunmuştur ki, bu onun "Çeşitlilikler"inin son bölümünde yaptığı bir açıklamadır (Hatta James kendi faydacı felsefesinin kendi psikolojisinden bağımsız olduğuna diğer eserlerinde dikkat çekmişti). Wobbermin James'in "Çeşitlilikler" için çok önemli diye göz önüne aldığı tam o bölümü çıkarttığına böylece önemli bir hata yapmış oldu - ki o bölüm ana hatları ile belirtilmişti ve din konusunda Onun daha sonraki felsefi eserine hazırlık yapmıştı (Wundt 1911 s.94)¹⁷. Wundt için "Çeşitlilikler" bir psikolojik çalışma olmadığını belirtmek önemliydi. Zira çalışma doğal olarak sınırlı sayıda vakaları göz önüne aldığı için büyük boşluklara işaret eder ve psikoloji ile alakasız kriterlere dayalı olan böyle seçimi yapmakta olması şüpheye yol açmaktadır (Wundt 1911 s. 107).

Aynı zaman da Wundt Stahlin'in psikolojiye deneysel yaklaşım tercihinde Stahlin tarafını tutmaz. Gördüğümüz gibi, Wundt, Stahlin ve diğer erken dönem din psikologlarının eserlerini görmezden gelir ve hatta onlara atıfta bulunmaz. Bu sebebin bir kısmı, psikolojisinin doğası ve deneysel uygulamaları hakkında Wundt ve Würzburg arasında ciddi metodolojik zıtlık olmasındandır. Belirtildiği gibi Stahlin ve din psikoloji-

¹⁷ Wobbermin savunmasını teolojik değil psikolojik bir dergide yayınlamasına rağmen, açıkçası Wundt, Vorbrodt (1909) tarafından yapılan aynı kınamaya karşı Wobbermin'in (1910) savunmasını okumamıştı.

sinin deneysel yaklaşımının sonraki diğer taraftarları Würzburg geleneğinde eğitim gördüler. Bu ekol bilhassa hem makul hem mantıklı düşünerek daha yüksek ruhsal süreçler hakkında deneysel araştırmayı hesaba katma noktasında Wundt'un okulundan ayrılır. Bu yüzden Wundt neredeyse psikolojideki ilgisinin başlangıcından beri, deneyim sadece fizyolojik psikolojinin sahasında uygulanabileceğini vurgulamıştı.

Wundt, psikolojinin konusunun sadece bireylerde değil, başlıca dil, mit ve etik gibi toplum düzeyinin ürünlerinde de bulunan "psikişik"i (das Psychische) göz önüne aldığından psikolojide metodolojik bir çoğulculuğu düşünmüştü. Onun "Metodoloji" eserinde (onun eseri Logik'in II. Kısmı) (Wundt 1883) o, "psikolojinin araçları metotları ve prensipleri" diye ayırım yaptı: 1. İçsel Gözetleme¹⁸ 2. Psikofiziksel Deney 3. Karşılaştırmalı Psikolojik metot 4. Tarihsel-psikolojik metot. Bu, Wundt'un psikolojiye ve onun metotlarına sık sık verdiği birçok çatışık (çelişik) ana hatlardan biriydi (bkz. Van Hoorn ve Verhage 1980). Burada Wundt'un giderek psikolojiyi hem doğal hem beşeri bir bilim gibi görmeye başlaması ve hatta psikolojiyi tüm insani bilimlerin bir temeli gibi hesaba katması çok önemlidir. Ama ayrıca onun böyle yaparak -bazen deneysel psikoloji ile aynı kefeye koyduğu- bireysel psikoloji dâhil herşeyi kapsayan bir psikoloji fikrine çarçabuk sarılmasının sadece tali bir derecede olduğuna işaret etmek önemlidir. Daha önemli derecede, onun sonunda bilim dalının daha önemli branşını açıklamaya başladı ve o, buna "*Milletler Psikolojisi*" dedi (Wundt 1888).

¹⁸ Wundt bu iç gözetlemeyi kendi-gözleme ters görmüştür, fakat -aralarındaki- bu farkı ortaya koymakta ve "içsel gözlem" in sonuçlarının nasıl rapor edileceğini anlatmakta başarısız olmuştur.

Biz, Wundt'un felsefesinin baştanbaşa bireysel değil, kolektivistik olduğunu hatırlamalıyız. İki anahtar noktada kolektivisttir. Bir yandan sosyal düzen ve kültürel ürünler, bireysel psikoloji terimleri içinde açıklanamayan fenomenleri temsil eder. Diğer yandan kültür, kişisel ruhu içerir. Bir bireyin ruhsal fonksiyonu o bireyin zihinsel çerçevesini (geistige umgebung) dikkate almadan anlaşılmaz. İzole edilmiş bir bireysel akıl var olamaz. O bir "tecrit" ve böylece "keyfi-isteğe bağlıdır" (Wundt 1908, Danziger'den alıntılı 2001a s.85). Milletler Psikolojisinin birinci cildinin girişinde Wundt şunu yazmıştır: "öznel bir bilinçlilik ile sunulduğu için hazır tecrübenin olgularını inceleyen bilim gibi psikolojiye ilişkin ortak görüş çok sınırlıdır". Zira O, çok sayıda bireylerin zihinsel etkileşiminden kaynaklanan fenomenlerine ait bir analizin peşine düşmez. Kültürün ürünlerinin üretimi ve devamını sağlayan bireysel ruhi süreçlerin rolünün keşfedildiği uygulamalı psiko-analizlerdeki gibi "uygulamalı" psikolojinin bir türüne talepte bulunmak Wundt'un isteği değildi. Wundt bu noktada kültür için "uygulamalı psikoloji" terminolojisine karşıydı. O, kültürün düzeyine ilişkin psikolojinin genişletilmesi yerine (uygulamalı bir bilimine karşı olduğu için) "teorik bir bilim" olarak düşündüğü fikrini savunmaktadır (Wundt 1900/1997, s.241-2). Onun fikrinin tarihesinde, beşeri toplumların gelişiminin altında yatan genel psişik ruhani süreçlerini ve genel yaygın ruhsal ürünlerin köklerini deşifre edecek olan "Milletler Psikolojisine" etnoloji ve insan bilimleri yardımcıdır (Wundt 1900/1997 s.247). Bu, bir hayli iddialı programdı ve kişi Wundt'un hakikaten ne kadar çok bunun farkında olduğunu sorabilir. Ama ilk olarak Würzburg ekolü ile onun metodolojik tartışmasına geri dönelim.

Wundt deneylerin “daha yüksek ruhi süreçleri” araştırmaya yetersiz olduğu görüşündeydi. Onun Würzburglüler ile olan tartışması açıkça şu konu ile ilgilidir: Küple , Bühler ve diğerleri deney yolu ile insan düşüncesini araştırmanın mümkün olduğu fikrindeydiler. Halbuki Wundt’a göre, sanki düşünme münferit insan aklının bir öz niteliğiymiş gibi insani düşünmenin verileri deneysel taslaklar içinde bireysel puanlar tarafından meydana çıkmaz. Düşünme, “Milletler Psikolojisinin” doğal bir konusu olan dil psikolojisinin bağlamında ancak araştırılabilir. Maalesef düşünmeyi araştırma ile ilgili deney yapmanın uygunluğu hakkında Karl Bühler (bkz. Bühler 1908, 1909) ile tartışmasında Wundt’un bizzat kendisi metotlar hakkındaki çekişmede bu başlıca metodolojik tartışmanın azaltılmasına katkıda bulunur (bkz. Holzkamp 1980). O, Bühler’in yaptığının adam akıllı bir “deney” diye söylenemeyeceğini detaylı bir şekilde göstermeye çalışmıştı. Wundt bir miktar küçümseyerek onu bir “sorgulama metodu” (Ausfragemethode) diye adlandırdı (bkz. Wundt 1907,1908). Ne Bühler ne de Wundt, bu tartışmalar esnasında psikoloji hakkında daha temel bakış açıları sağlamaktadırlar. Yine de biz, Wundt’un din psikolojisi bünyesinde Würzburg ekolünün ruhu içinde yapılmış çalışmayı neden görmezden geldiğine ilişkin bizim başlangıçtaki sorumuza cevap verecek yeterince materyale sahibiz.

Kısaca özet ve izahla: Wundt’un din psikolojisinde deneyin kullanımına karşı çıkmasının üç boyutlu sebebi bulunmaktaydı. Birincisi, en az derecede önemli olmasına rağmen Wundt –Karl Bühler ve (Stahlin’in destekçisi) Karl Marbel gibi Würzburg ekolünün takipçileri tarafından esinlenen ve denetlenen deneylerin Stahlin tarafından yönetildiğinden deneylerin asla gerçekte deneyler olmayacağı için dikkate alınmamıştır. İkinci-

cisi, onun beğenisine gidecek deneyler kullanılsa bile deney gibi münferit bir psikolojik metodun kullanımını, kültürel fenomenlere bağlı olan daha yüksek ruhsal süreçleri incelemekte yetersiz gördüğünden Wundt (deneysel) araştırmayı reddedecekti. Son olarak Wundt dinin “Milletler Psikolojisinin” bir konusu olduğunu ve bu yüzden başka bir metot ile araştırılması gerektiğine inandı. O, “genetik yaklaşım” veya “tarihsel-karşılaştırmalı metot” diye en iyi bilinen değişik terimlerle bu metodu uygulamıştı. Bu metotları kavramak için biz kısaca onun kendi din psikolojisinin ana hatlarını incelemek zorundayız.

Wundt’un Din Psikolojisi:

Baştan sona kadar Wundt’un Milletler Psikolojisine dair birtakım dikkate değer yazılar varsa da (Danziger 2001a 2001b; Diriwachter 2004; Eckardt 1997; Oelze 1991; Schneider 1990), onun din psikolojisi hakkındaki yazıları hala eksiktir¹⁹. Bu makale sadece metodolojik yönleri göz önüne alacaktır. Wundt’un yaklaşımını anlamak için, onun üç ciltlik projesi olan “Mit ve Din”e başvurmaktan ziyade onun açıkça din psikolojisine adanmış makalesine başvurmak çok daha eğitici. En başta James olmak üzere diğerlerini eleştirdikten sonra Wundt bu makalede kendi sahip olduğu “kalıtsal-genetik” olan din psikolojisinin taslağını çizer. O, psikoloji ile norm, değer ve metafizik bilimleri arasındaki farklılığa bir hatırlatma ile başlar. O, psikolojinin görevinin bu yönlerden herhangi biri içerisinde dini değerlendirmek olmadığını bildirir.

¹⁹ Wulff (1997) tarafından din psikolojisinin bir diğer mükemmel değerlendirmesi sadece Wundt ile ilgilidir. Schneider (1990) Wundt’un din psikolojisini daha çok din sosyolojisi olarak karşılaştırarak çok tanımlayıcı olarak ele alır ve her zaman o kadar da net olmaz.

Wundt, birçok bilim adamının hatta teologların, dini; ilham (vahiy), ruhlara veya hayaletlere inanç veya tabiat karşısındaki haşmet/korku gibi tek(basit) bir kaynaktan türetmeye çalıştıklarını gözlemler. Tersine Wundt dinin tek bir kökten değil birçok kökten geliştiğine inanmaktadır (Wundt 1911 s.113). O, din psikolojisindeki indirgemecilik yanılımasına karşı bir çare sunar: Psikolojik olarak dinin kökenini araştırmak isteyen her kimse dini hayatın fenomenlerinin bütününe nüfuz etmek zorundadır ve hayatın bir tek ve diğer alanına ilişkin farklı faktörlerin bağlantılarını keşfetmelidir (Wundt 1911 s.113). Din bireysel bir ürün olmadığı için bireysellikle bağlantılı olamaz: Din, dil ve ahlak gibi insan toplumunun bir oluşumu olup bu ikisi ile çok yakından ilgilidir (Wundt 1911 s.113). Aksine, “Milletler Psikolojisi” genel hayatın fenomenlerini incelediği için, “Milletler Psikolojisinin” dinlerin tarih ile ilişkisinin hiç olmadığı tezi, metodolojik olarak, dil, sanat ve ahlak gibi bu tür fenomenlerin kendi tarihsel gelişimlerinden bağımsız olduğunu iddia etmek ile aynı seviyededir (Wundt 1911 s.114).

Wundt’a göre din, çeşitli aşamalar aracılığı ile gelişimi ve sonraki aşamalardan da kaynağının izlenmesi ile çalışılmalıdır. Wundt ikinci işlemi birincinin şartı olarak kabul etmişti. O, kutsala, tabuya dair kavramları, cenaze törenlerini, ritüel arınmayı ve duanın gelişiminin psikolojik çalışmasını, objektif bir duygu içinde dinin nasıl başladığını ve objektif oluşumlardan ortaya çıkabilecek sübjektif motiflerin hangileri olduğu sorularını cevaplamak için açıklar (Wundt 1911, s.115).

Wundt, diğer muhaliflere karşı polemige devam eder. “Dinin çeşitli unsurlarından birini ortaya çıkarma, dinin kendisi hakkındaki bilgi ile ilgilenmeyip ancak öncülünün hâkim olması ile ilgilenen taraflı filo-

zoflar için yeterli olabilir. Ama bu keyfi ayrı tasarlamaya din psikolojisi denemez". –Bu ifade, Wundt için ancak patolojik dini fenomenlere yoğunlaşan James'e göre bir küçümseme içinde büyük olasılıkla denmiştir.- Aynı şekilde polemik olarak, Wundt araştırmak istediği fenomenlerin dinler tarihine ait olduğu ve tarihsel fenomenlerden bağımsız olan bireysel bilinç olgularını ele alan din psikolojisine ait olmadığı itirazına karşı kendini savunmuştur. Wundt ilk şuna işaret eder: heyecanlar, duygular ve basit etkiler gibi bilinçliliğin son unsurlarının geçerliliği burada bizim tecrübemiz açısından ancak özel tarihsel şartlar altında gelişen ruhsal ürünlere kadar hatalı bir şekilde uzatılmaktadır (Wundt 1911 s.116). Dahası, tarih farklı insanların gelişimini safha safha verme hedefindedir. Hâlbuki psikoloji dini düşüncelerin kendisi ile nasıl ilişkilendirildiğini ve dini motiflerin insanların genel ruhi yapısı ile nasıl irtibatlandırıldığını göstermek zorundadır. Burada Wundt, "Milletler Psikolojisinin" bir alt bilgi alanı olan din içerisinde bireysel psikolojik metotları kullanan Stahlin ve Starbuck gibi sözde deneyci diye adlandırılan din psikologları ile alay etmiş olabilir. Wundt şu sonuca varır: "Dinler tarihi olmadan hiçbir din psikolojisi var olamaz" (Wundt 1911 s. 116).

Wundt'un Milletler Psikolojisinde Problemler:

James'in çığır açan eseri "*Çeşitlilikler*"in (James, 1902–1997) Almanca çevirisinin (James 1902/ 1907) yayımını müteakiben din psikolojisindeki metodolojik tartışmalar, din psikolojisi kadar genel psikolojiye de özgü olduğu görülmektedir. Din psikolojisinde çalışanlar genel psikolojide kullandıkları gibi aynı teorik ve metodolojik araçları kullandıkları için psikolojik teknik ve metotlar üzerindeki tartışma konuları aynıdır.

Bu konuların bazılarını tartışmadan önce, Wundt'un din psikolojisinin bir etki yapmada neden başarısız olduğu durumunu değerlendirmeliyiz.

Wundt'un din psikolojisi, onun eseri "Milletler Psikolojinin" bir bölümü olduğu için önceki sonrakinin kötü kaderini paylaştı. Birçok sayıdaki yorumcular Wundt'un "Milletler Psikolojisi" ile ilgilendiler ve düşüncesindeki belirsizlikler, değişiklikler ve hatta üzerinde çalıştığı uzun yıllar boyuca ortaya çıkan fikirlerindeki zıtlıklar ve kendi yürüttüğü projesinin şüpheli psikolojik bünyesi gibi çok önemli kusurlara işaret ettiler. Wundt'un "Milletler Psikolojisindeki" kitap uzunluğundaki uygulamalara kendini veren ve onun orijinal metinden okuyabilen Alman bilim adamları bile (Eckardt 1997; Oelze 1991; Schneider 1990), Wundt'un "Milletler Psikolojisi" ile tam olarak zihninde neyi kastettiğini anlamakta zorlandılar. O, birinci cildin ilk ön sözünde şuna işaret etmiştir: "Milletler Psikolojisi" - "bireysel psikolojiye" gerekli bir ek olarak- "bireylerin çok çeşitliliğinin akli etkileşiminden ortaya çıkan fenomenleri" analiz etmelidir (Wundt 1900/1997 s.241). Sonraki satırda O, gayeyi "ruhsal süreçlerin araştırmasını, insanoğlu ile beraber olan yaşama bağlamak" olarak tanımlar (Wundt 1900/1907, s.241). Ama o şuna da parmak basmaktadır: "Genel yani bireysel psikolojinin fenomenleri sosyal yönden belirlenir" ve esas olarak bireysel hayatta zaten aktif olduğundan "Milletler Psikolojisi" kendisini, ruhsal hayatın genel kanunlarının temeli üzerinde ancak açıklanabilen bu "fenomenlerle" meşgul etmelidir. Wundt'un bununla neyi kastettiği ya da bu görev veya tanımların birbiri ile uyumlu olabilmesini nasıl düşündüğünü anlamak kolay değildir.

Bazen Wundt'un delili döngüsel etki bırakır; bireyde bulunan ruhsal fenomenler belli bir kültür içinde etkileşime bağlı ise herhangi

birisi, o kültürün gelişimini açıklamak için bireysel ruhi fonksiyonun “kanunlarını” nasıl kullanabilir. Ve bu “kanunlar” hem bireysel hem de “Milletler Psikolojisi” için aynı ise “Milletler psikolojisine” tahsis edilmiş görev olduğu ön görüldüğü için kültür düzeyinde bireysel psikolojik araştırmayı konuşmak ya da tekrar etmek neden gereklidir? Birkaç sayfa ileride “Milletler Psikolojisinin” araştırma görevine ilişkin tanımlamaya dikkat ediniz: “Genel değer içerisinde yaygın zihinsel ürünlerin kökeni olduğu kadar, insan toplumlarının genel gelişimine dayalı ruhsal süreçleri araştırmaktır. (Wundt 1900/1907 s.247). Birinci cildin ön sözünde Wundt, Milletler Psikolojisi bu disiplinin –dil, mit ve ahlak- objelerinin esasen felsefe ve tarih gibi disiplinler tarafından özel olarak araştırıldığına işaret eder. Peki, “Milletler Psikolojisi” bu disiplinlerin ötesinde ne sunmaktadır? “Milletler Psikoloğu” deneysel düşünme içerisinde eğitim açısından yeni bir perspektif ile psikolojik faktörler ve süreçlere ilişkin bir görüş sağladığını söyler (Wundt 1900/1921; 4.baskı ss. V-VI). Ama aynı mantık içerisinde, Wunt’un başka bir yerde karşı çıktığı bir yaklaşım olan-Freud ve diğer psikanalitikler tarafından kurulan kültüre ait derinlik (psikanalitik) psikolojisi uygulamasından- metodolojik olarak Wundt’u ayırıştırın nedir?

Wundt’un uzun kariyeri döneminde fikrini defalarca değiştirdiği sertçe eleştirilir. Ancak ne söylemek istediğinin daha kolay anlaşılması için değişikliklerini yapmamıştır. Sadece bir örnek verelim: Wundt eseri olan “Milletler Psikolojisinin” farklı ciltlerinde sık sık, “dil, mit ve ahlakın gelişim kanunlarına dair bir çalışma” diye alt başlık verse de, “Milletler Psikolojisinin” bizzat içerisinde ahlakı hiç ele almamıştır. O, “Milletler Psikolojisi” eserini yazmaya başlamadan önce birçok yıl basımını yaptığı

kitabı olan Etik'e tamamen referansta bulunur (bkz. Wundt 1886). "*Milletler Psikolojisi*" içerisinde etiklerin konumuna ilişkin düşüncesinin 35 yıl süre boyunca değişmemiş olması mümkün müdür? –Alt başlığın aksine-Projenin bir kısmı olarak etiklerle daha fazla ilgilenmedi mi? (ilginç biçimde II. cilt, sanata 7–8. Ciltler, topluma özellikle adalete 9. Cilt ve kültür ve tarihe 10. Cilt tahsis edildi.) Ayrıca, daha önceki yıllarda "*Milletler Psikolojisine*" dair düşünceleri, kültür ve tarihin alanlarının psikoloji için (yani ruhsal fonksiyon için ve bu yüzden ruhsal fonksiyonların biçimi olarak psikoloji için) kural koyucu olduğuna vurgu yapar. Daha sonraki yıllarda metodolojik hata yapmış gözükür, (çünkü sonraki yılların tersine) önceleri sıklıkla kültürdeki ve tarihteki gelişimleri başka yöntemlerin yerine psikolojik kanunlarla açıklamaya karşı uyarılmıştı.

Dahası hem sonraki hem de şu anki birçok gözlemci için, Wudt'un kendisinin "*Milletler Psikolojisi*" ile ne çeşit bir psikolojiye katkı sağladığı muğlak kalmıştır. Mesela, onun din psikolojisindeki örnekleri ele aldığımızda, "mitoloji inşa eden hayal gücü", "ruhlara inanç ve büyücülük kültürleri" ve "hayvanlara, atalara ve (cinlere) ruhlara ait kültürler" (4. Cilt 580. Civarında), "tabiat mitolojisi", mit-peri hikâyeleri" ve "kahramanların efsaneleri" (cilt 5. 480 sayfa civarında), "tanrılar mitolojisi ve din" (6. Cilt 550 sayfa civarında) hakkındaki ayrıntılı uzun bölümlerle, tarihi ve kültürel fenomenlerin böyle bir çerçevesinde psikolojinin konumunun ne olduğuna ilişkin açıklık olmaksızın karşılaşırız. Wundt, malzemesinin büyüklüğünü düzenleyecek hiçbir psikolojik prensip ve onları analiz edecek hiçbir psikolojik perspektif kullanmamıştır. Ayrıca o, kendisinin uzun bu bilimsel eserinin sonunda herhangi bir psikolojik sonucu da çizmemiştir. Herhangi bir kişi "*Mitoloji ve din*" hakkındaki 6.

Cildin son bölümünün onun din psikolojisinde elde ettiği sonuçlarının bir özeti olduğunu zannedecektir. Hâlbuki bu bölüm öbür dünya ve ölümsüzlük inancının kavramlarına dair bir değerlendirme; dinsel kültürlerin bir tanımlamasını ve onu bizzat kendisinin daha önce açıkça din felsefesine tahsis ettiği bir konu olan dinin özü hakkında bilimsel bir tez sunar (bkz. Wundt 1911). Bu son bilimsel tez bundan sonra “psikolojik bir problem olarak din”, “dinin metafizik ve etik kökenleri” ve “dinin şimdiki ve gelecekteki durumu” diye bölümlere ayrılmıştır. “Psikolojik bir problem olarak din” bölümü içerisinde Wundt’un tekrardan dinin “*Milletler Psikolojisi*” perspektifinden araştırılması gerektiğini ve pragmatik filozofların hata ettiğini gösterir bir programa dayalı bir metni haricinde hiçbir sonuç bulamayız. Önceden bahsedildiği üzere, James’in eserinin temeli olan “seçili vakalar”ın metodunu sorgulasa da Wundt, James’in “*Çeşitlilikleri*”nden burada bahsetmez. Çünkü Wundt’un açıkça din psikolojisine tahsis ettiği vazifeler olan “dinin kökeni, dinin gelişimi veya çağdaş kültürde dinin anlamından,” “*Çeşitlilikleri*” hiç bahsetmemektedir. Ancak hiçbir din psikoloğu şuan veya sonra bu konuların din psikolojisi tarafından ele alınması gerektiğine neredeyse hemfikir değillerdir.

Wundt tarafından disipline tahsis edilen bu son görevin din psikologlarına göre, “felsefi fikirlerin, dini sembollerden nasıl geliştiği ve onların bu sembollerin değişimini nasıl etkilediğini göstermek muhtemelen psikoloji tarafından değil tarih bilimi tarafından daha uygun şekilde ele alınır. (Wundt 1915 s.529–530). Biz, Wundt’un dine “*Milletler Psikolojisi*” yaklaşımından ne kastettiğini genelde anlasak da konu hakkında onun (geniş) kapsamlı yazılarında herhangi bir somut psikolojiyi bulmak

zor olmaktadır. “Milletler Psikolojisinin” toplum hakkındaki sekizinci cildinde, o, keşifler ve şamanların psikolojik özelliklerini daha önceki ciltlerde ele aldığını iddia eder. Ama referans verdiği ciltlere geri döndüğümüzde sadece tarihsel bir değerlendirme haricinde psikolojik analiz bulamayız. O zaman Wundt “*Milletler Psikolojisi*” yöntemi içinde din gibi bir kültürel ürünü ele alarak neyi amaçlıyor? “*Milletler Psikolojisi*” nin diğer alanlarına ait örnekleri ele alırsak benzer sorularla karşılaşırız. Oluğça şaşırtıcıdır ki, “çağdaş dil bilimcisi, “Milletler psikolojisine” vakif olan ve “*Milletler Psikolojisi*” sahasında önceki araştırmacılardan olan Lazarus ve Steinthal (Eckardt 1997) ile eseri tartışmış olan Çağdaş dil bilimcisi Herman Paul (1846–1921) şunu yazmıştır: “Biz şunu soruyoruz: Wundt’un dil hakkındaki gözlemlerinden elde ettiği psikolojik kanunlar hangileridir? Benim onları boş yere araştırdığımı kabul etmek zorundayım” (Paul 1910 s.321).

Bu ilk ve daha genel olan noktayı bir sonuca erdirmek için “*Milletler Psikolojisi*” nin bu kadar az bir etkiye sahip olması gerçeğinden Wundt’un sorumlu olduğunu zannettiğim diğer birkaç faktörü de belirtmeliyim. Projenin elit bir girişim olduğu görülür: Wundt’un birçok doktora öğrencilerinden hiç birisi kendi tezlerine “*Milletler Psikolojisi*” nin bir konusunu dahi almamıştır zira açıkça Wundt “Milletler Psikolojisini” meydana getirebilmeyi ancak kendisine layık görmüştü (Kusch 1999). Bu bakış açısı o zamanlardaki psikologlar arasında bu yaklaşımın yayılmasını kesinlikle engellemiştir. Anlaşılan Wundt hayatının sonunda –bunun üzerinde on cilt esere sahip olmasına rağmen- “Milletler Psikolojisinin” onun hayatı boyunca fazla başarılı olmayan “geleceğin bir bilimi” olarak kaldığını fark etti.

Ayrıca bu projenin çok iddialı olacağı ön görülüyordu. Wundt bütün diğer beşeri bilimleri sanki “Milletler Psikolojisine sadece yardımcı olacağını yazmıştı: Tarih, etoloji ve diğer disiplinler veriler sağlar ama onların verileri “Milletler Psikoloğu” tarafından yorumlanıp düzenlenecekti (Wundt 1918 s.XI). Bununla birlikte bu “Milletler psikoloğunun” neyi ortaya koymak zorunda olduğu muğlâk kalmıştır. Ama onun bu yolla argümanını formüle etmesi ile ve genelde Onun polemik stili yüzünden diğer beşeri bilimlerin araştırmacıları, eşit ortaklardan ziyade kendilerini Wundt tarafından aşağılanmış hissettiler. Milletler Psikolojisi git gide artan biçimde Wundt’u izole edilmiş (görmezden gelinmiş) bir pozisyona çevirmişti (Oelze 1991 s.22-23). Sonuç olarak, Wundt’un “*Milletler Psikolojisi*” kendisi psikolojide çalışmasına başladığı zamanlardan daha önceki günlerden kalma eski bir projesi olabilir. Otobiyografisinde Wundt kedisinin başlangıçta dinlerin karşılaştırmalı bir tarihini, aslında uzun hayatının sonunda “*Milletler Psikolojisi*” olarak karakterize ettiği bir projeyi yazmaya niyetli olduğunu söylemişti (Wundt 1920, s.199–200).

Wundt’un “Din Psikolojisinin” (bkz. Oelze 1991 pp. 5–6) cüzi etkisine dair başka makul sebepler de vardır ama onlar şu anda mevcut işlem görenlerden din psikolojisine daha az filiz vermektedir. Wundt’un yaklaşımının din psikolojisi için yol gösterici bir ışık halinde olmadığı gerçeğine bakan biraz kişisel ve daha çok metodolojik konulara yeri gelmişken bir gözden geçirelim. En önemlisi -ve rakibi olan James’in psikolojisini de aynı derecede ilgilendirdiği bir noktadır – bu kurucuların ölümünden sonraki birkaç yıl içinde psikolojisinin daralmasıdır. İyi bilinir ki, birçok psikoloğa göre sahanın çoğulculuğu bir “kriz” oluşturdu ve onlar kendi disiplinlerini tek tip yapacak yolları (metotları) araştırdılar.

Onların bakış açısına göre, tek tip biçimli bilim tek tip biçimli yöntemlere ihtiyaç duyar ve onların benimsedikleri yöntemler, daha prestijli saygın doğal bilimlerden sonra modellenmiştir. Metodolojik çoğulculuğa dair hem Wundt ve hem James'in taleplerini takip etme yerine, psikoloji, hem James'in daha hermenetik yaklaşımını ve Wundt'un esas olarak nitel deneylerini aşağıya etmeye yönelik metodolojik monizme dönüştü (-ki vurgulanması gerekir ki, bu bir metodik monizmle aynı değildir). Bundan sonra doğal bilimlerde geliştiği üzere deneysel prosedür benimsendi ve açıklayıcı istatistikler yolu ile analiz edilen standartlaştırılmış anketler ve psikometrik testler eklendi. Bu gün psikolojide baskın metodoloji şunlardan oluşur:

1. Metodolojik Davranışçılık: Tek biçimli Psikoloji bilimine temel olarak bilgi ve algı mekanizmalarına dair laboratuvar çalışmaları.
2. Bireysel psikolojik süreçler hakkındaki çıkarımların temeli olarak "kolektif özneleri" (yani insan gruplarını) alan deneysel süreçler üzerinde güvenilirlik çalışmaları
3. Grup verilerine uygulanmış çıkarımsal istatistiklerin kullanımı, mesela, psikometrik test veya klasik işleme-kontrol deneylerine uygulanan değişken prosedürlerin analizine dayalı korelasyonel çalışmalarda ki gibi..

Psikolojideki metot ve teknikler bağlamında değerlendirildiğinde James ve Wundt'un her ikisi de göz ardı edildi. -Stahlin gibi gözlemciler tarafından seslendirilen eleştirilere rağmen- onların yaklaşımı, istatistiksel olarak analiz edilen, ölçülü değişkenlerle daha çok teorik olarak hare-

ket eden Starbuck gibi araştırmacılar tarafından örneklerle gösterilen yaklaşımla temsil edilir²⁰.

Wundt'un daha spesifik bireysel olmayan "*Milletler Psikolojisi*" yaklaşımı açıkçası çabuk unutuldu. Kültür, psikolojik araştırmanın bir objesi diye dikkate alınmadı. Eğer böyle olsaydı, psikolojik içe görülerin uygulandığı bir obje diye muamele edilmiş olacaktı. Kültürün, anlamlı insan davranışının esası ve düzenleyicisi olduğu genellikle genel psikolojiden soyutlanmış bir bakış açısidir. Psikologlar genellikle psiko-sosyal bir bilimin bir diğer kurucusu olan Max Weber'i ve onun şu görüşünü ihmal ederler: insanlar kendilerini çeviren önemli ağlarla kuşatılmışlardır. Hâlbuki genel psikoloji tarafından saptanmış "kanunların" evrenselliği genellikle sadece kavramlara değil tüm türleri de kapsadığı iddia edilir (Cole 1996, s.31). Psikolojik yayınlarda kültüre açıkça küçük önemsiz bir rol verilir: eğer hiçbir surette görünmezse bu kültürel farklılık anlamına gelir. Genel psikologların kültürün etkisini kabul ettiklerinde

²⁰ Wundt ve James'in metodik takipçilerinin olmadığını söylemek değil, daha net olarak, onlardan etkilenen psikologlardır. Ancak, Wundt'a en yakın psikolojik okul Sovyetler Birliği'nde, fikirlerin çok yavaş elde edildiği Batı'dan ayrılmış olarak, çok gelişmiştir (bkz Vygotsky, 1930/1971, 1934/1987, 1978; Luria, 1971, 1976, 1979, 1981; Leontiev, 1978, 1981). Bu sırada, herkesin "*Milletler Psikolojisi*" hevesiyle eğitime Almanya'ya gittiği, ilk zamanlarda Amerikalı psikologlar vardı. Cole (1996, s. 35) bir eğitim psikolog olan, sosyal psikoloji üzerine bir kitap yazmış olan, Charles Judd örneğini sunar (Onun hatalı Volkerpsychologie çevirisi). Wundt'u açıkça şu iddiada bulunarak takip etti; dil, sayı sistemleri, araçlar, alfabe vb. tarihsel olarak gelişmiş birikmiş sosyal kapitalin şekilleridir. Yeni doğanlar sosyal kurumlara uygulamalara adapte olmalı ve insan zihinleri bu sosyalleşme süreci ile şekillenmektedir. Sonuç olarak, sosyal psikoloji insan zihninin özellikle rine bağlı olamaz fakat antropolojiden, sosyoloji ve dil bilimlerinden metodlar alan bağımsız bir bilim olmalıdır. Mead (1934) ve Dewey (1938/1963) gibi pragmatik düşünürleri etkileyen, James, (nicel deneysel metodlar kullanarak) psikolojiye ait sosyal psikoloji göre, (Sembolik etkileşimcilik ve etnometodoloji gibi nitel metodları kullanarak) sosyolojiye ait sosyal psikolojide daha fazla takipçiye sahipti. Bu sosyal psikolojiler arasındaki farklılıklar için, bkz Stryker (1977).

bile Onlar, bu çalışmalarını psikolojik ilginin gerçek objesi olan evrensel mekanizmalar aracılığı ile zannederler: "Genel psikoloji hakkındaki ana hüküm, merkezi bir işlem aleti olduğu fikridir. Farz edilir ki, işlemci işlediği tüm öğeleri aşar veya onların ötesinde durur. O, Kültürün tüm öğeleri, bağlamı, görevin ve içerdiği uyarıcı materyallerin hepsi ile ilgilenir" (Shuverder 1991 s.80). Din psikolojisinde insan neredeyse sadece özel dindarlığa odaklanma ve din psikolojisinde araştırmanın bir konusu olarak dini tümüyle neredeyse ihmal içerisinde, araştırmacı, kendi kültürlerinden çekip çıkarılmış bireylerle zihnini meşgul etmeyi anlamaktadır. Din psikologlarının çoğu belki de hepsi bireyin sosyalleştiği belli bir dinin kişisel ilişkisi olan sadece dindarlığı (ama dinin kendisini değil) araştırabilecekleri fikrini savunurlar. Bu gönüllü sınırlama sorgulanmalıdır, özellikle din psikolojisinin metodolojisi hakkındaki ilk tartışmaları içerisinde tekrar gözden geçirilmelidir.

Sürmekte Olan Tartışmalar, Yeniden Kazanılan Bakış Açıları:

Bu sahada önceki bakış açılarını yeniden değerlendirme din psikolojisi için canlılık sağlayabilir. Wundt'un kültürel bir psikolojiye dair talebi kısmen konu ile alakalı görülür. Kabul edelim ki, Wundt'un "Milletler Psikolojisi" diye adlandırdığı eserine kendi katkılarının kusurlu olabildiği ve en azından kendisinin ilerlettiği kadar (da olsa) psikolojisinin bu branşına engel olduğu farz edilse de Onun genel teorik ve metodolojik görüşleri hala tutulmaktadır. Çağdaş terimlerle söyleyecek olursak: ruhsal fonksiyona dair tüm şartlar ve belirleyiciler, (psikososyal öz yapı veya sosyal ve coğrafik koşullar gibi) sınırlı olmaları (edinilmiş, öğrenilmiş aktiviteler gibi) operatif veya (kurallar ve normlar gibi) normatif olma daima kültürel tarihsel değişkenlerdir ve bu yüzden tüm

“daha yüksek ruhsal fonksiyonlar” kültürel süreçler tarafından oluşturulmuş ve kolaylaştırılmış ve düzenlenmiştir (Belzen, baskıda). Wundt’un “Milletler Psikolojisinin” problemlerinden biri de uygun teorilerin ve kavramların eksikliğidir. Wundt, ruhani fonksiyonla kültür arasındaki ilişkileri kavramlaştırabilmesini sağlayacak özel teorik aletlere sahip değildi. Dillerin, toplumların dinlerin vb. tarihlerini anlatma konusunda O, “ruhsal faktörlerin, bu faktörleri ve onların kesin etkilerini belirtmeksizin bir rol oynadığı sonucuna ulaşmaktan daha fazlasını elde etmemiştir. Çalışmasına başladığında onun elinin altında “halk ruhu ve halk maneviyatı tarih ve tarih öncesi ve bireysel ve toplumsal “ gibi kavramlardan başka “Milletler psikolojisine” dair herhangi bir temel kavramlara sahip değildi. Bir asır sonra biz şuan “etkinlik”,(sembolik) “eylem”, “diyalojik benlik”, “meditasyon” gibi daha hassas ve yararlı teorilere ve kavramlara sahibiz (Boesch 1991: Cole 1995: Eckensberger 1995; Hermans ve Kempen 1993: Ratner 1996). Otobiyografik anı, hikâyeler ve analitik psikoloji hakkında çalışmalar vardır (Crawford ve Volsiner 1999; Belzen 2004a; Wong Blackmeir 2002). Ama Wundt’un milletler psikolojisinin önderliğinin hala pek çok çağdaş kültürel psikolojik çalışma, eylem, düşünce ve deneyime ilişkin kültürel modellerin yaratılıp uyarlandığını ve bir takım bireylerin katılımıyla ortaklaşa yayımlandığını vurgular. Bu modeller bireyselden ziyade bireyüstü yani toplumsal ve doğal olmaktan ziyade sunidirler. Psikolojik fenomenler sosyal ürünlerde olduğu kadarıyla kültürel dirler yani içerikleri kadar çalışma şekli ve dinamik ilişkileri sosyal olarak yaratılmış ve belli miktar sayıda bireyler tarafından paylaşılmış ve diğer sosyal eserler ile birlikte entegre olmuştur (Ratner 2002 s.9). Mesela ihtida gibi bir dini fenomen bazen çok farklı dini doktrinler

ve ritüellerle ilişkisi olan dini uygulamanın belli modellerinin sonucu olduğundan her dinin farklı alt grupları içerisinde farklı anlamlara sahiptir. Hatta hiçbir surette bazı dinsel (alt) gruplarda bulunmaz (Belzen 2004a; Hijweege 2004; Popp-Barier 1998). Kültürel psikolojide eylemlerin (veya düşüncenin ya da tecrübenin) bazı formlarının “anlamı” tipik olarak eylemin kendisi kadar merkezidir hatta daha fazla merkezidir ve aslında beşeri ve sosyal bilimler tarafından da sık sık böyle ele alınmaktadır.

Wundt kendi zamanında din psikolojisine belki çok ilgisiz olsa da nitekim eleştirilerinin birçoğu hala geçerlidir. Esas olarak onun serzenişi iki yönlüydü: Din psikolojisi dindarlık objesini azaltıyor ve Din psikolojisi önemli sonuçlar meydana getirmiyor. Bu iki nokta ilişkilidir. Açıkçası psikolojik bir yaklaşım içerisinde dinle ilgilenen çok büyük sayıda insan var: din, ruhsallık ve gizem üzerinde popüler yazın, seminerler ve çalıştaylara ilişkin muazzam güncel üretim –ki çoğu zaman psikoloji doğası içerisinde- bu ilgiye tanıklık eder. Daha çok akademik düzeyde, psikolojinin ne söylemesi gerektiği hakkında gelişen bir ilgi vardır. Aslında din psikolojisine tahsis edilmiş profesörlük ve diğer akademik pozisyonlar psikoloji dallarından ziyade teoloji ve dini çalışmalar bölümlerinde bulunur. Bununla birlikte diğer disiplinlerden gelen insanların din psikolojisinin daha saygın bir kanı²¹ içerisinde neyi ortaya koyduğu

²¹ Din psikolojisi (Budizm gibi) dini geleneklerden olan dini psikolojiden, pastoral psikolojiden, dini psikoterapiden gelen bir psikoloji ve diğer dini amaç ve hedeflere hizmet eden psikoloji türlerinden ayrılmalıdır. Prensipite, din psikolojisi din üzerine, araştırma hedefine karşı tarafsız olan, uzman gözüyle analitik bir perspektiftir. (bkz Belzen, 1995-96)

ile sık sık hayal kırıklığına uğrarlar (Noreger 1996)²². Din psikolojisi ile birlikte bu hayal kırıklığı bu sahaya özgü olduğu görülür. Sahanın gelişiminin ilk aşamalarında bile uzmanlar, din psikolojisinin dinin kendisi hakkında çok az şey söylediğinden ve araştırmanın tam konusunu ihmal etmesi hariç istatistik veriler kullanıp kaliteli deneyler işleyerek-diğer bilimlerle- kendisini aynı derecede "bilimsellikte" ispatlamış olmakla diğer psikologlar tarafından kabul edilecek olmasından yakındılar (Belzen 2004b). Aslında, kendilerini din psikoloğu olarak addedenler tarafından yapılanların çoğunun ana hatlar ile psikolojiyi ilgilendiren konulardan ayrıldıkları fark edilir. Dini çalışmalar yapan bölümlerin içinde yer alan din psikolojisi içindeki hem öğrenme hem de araştırma psiko - analitik hatlardan fazla bir şey değildir (bkz. Capps 2001; Jones, 1991,1996; Jonte-Pace, 2003; Jonte-Pace ve Parsos, 2001). Açıkça dini fenomenler veya dini konular üzerindeki tek konu incelemeleri, dinler tarihi veya psikiyatride öz geçmişi olan sahanın uzmanları tarafından yazılanlar hariç psikologlar tarafından nadiren yayınlanırlar (Carroll 2002;Geis 1991; Kripal 1995; Spilka 2003) ve dar anlam içinde din psikolojisi için yazılı birçok önsözden çoğu kez daha okunaklıdırlar (bkz. Argyle, 2000; Spilka ve diğerleri, 2003). Bir fenomen olarak din hakkındaki birkaç hali hazırdaki mevcut otobiyografik çalışmalarda yazarlar açıkça psikolojik teorilere ve araştırmaya döndükleri ama tam anlamı ile din psikolojisinden herhangi bir alıntıda bulunmadıkları dikkat çekicidir (Boyer 2001; Guthrie 1993). Bir bakıma, bu din antropologları Wundt'un başlangıçtaki

²² Bu makalede, Danimarkalı din uzmanı Troels Nørager Aarhus Üniversitesinde din psikolojisi dersi aldıktan sonra din öğrencilerinin tepkilerini işaret etmektedir.

müfredat programını devam ettirmiş gözükmeleler. Onlar açıkçası günümüz psikolojisinden gelen görüşleri kullanarak ama özelde hem din psikolojisinin genelde hem psikolojinin ana akımını dışarıda bırakarak din üzerinde disiplinler arası çalışırlar.

Doğal olarak, bir psikolojik bölümün yapısal grubu içerisinde çalışan din psikologları psikolojinin ana akımının stili ve gereksinimlerine mümkün olduğundan çokça kendilerini döndürdüler. Din psikolojisinin belli belirsiz statüsüne katkıda bulunmayı göz önüne almanın dışında bu strateji ile yanlış giden bir şey yoktur²³. Din psikolojisi genelde psikolojinin şu zayıf ve kuvvetli yönlerini paylaşır: Beşeriyetin temel bir anlayışına dair psikolojinin kısıtlı değeri, çeşitli yanlardan gelen matemleri, bireysel acayıpliklerin kaybı ve çoğunlukla orta sınıftan gelen beyaz öğrencilere ait sonuçlarının genelleştirilemez olması... Küçük ölçek soruları, kavramlar ve ayarlanmış değişkenlerle ve gelişmiş istatistiksel tekniklerle ve de sürekli aratan ölçek düzenlemelerine rağmen, psikolojinin büyük bir kısmı yeterli biçimde gözlemlenememekten özellikle "ölçüm araçlarını" inşa etme sırasında keşif için araştırdıkları fenomenlere derinlemesine yeterince gitmemekten dolayı eleştirilirler. Genelde din psikolojisi psikolojinin bölümü olduğu için benzer şekilde bu eleştiri ona da yapılır.

Aslında din psikolojisi sadece dini kitle üzerinde psikolojik araştırmaları tekrarlıyor olsa da, diğer kitleler hakkında araştırmacılar tarafından elde edilmiş sonuçlar da tehlike içerisinde olur. Genelde psikoloji-

²³ Din psikologlarının aslında temel psikolojideki yerleri hakkında çok telaşlı olmalarına gerek yoktur. Aslında, ne genel anlamda psikolojinin ne de din psikolojisinin kurucu babaları olan Hall, James, Freud veya Wundt, aynı zamanda ne de din psikolojisine önemli katkı sağlayan özellikle Allport, Fromm, Jaspers veya Maslow modern psikoloji tarafından temel olarak değerlendirilmezler.

nin yolundan ilerleyerek din psikolojisi yanlış bir şey yapmıyor ama kısmen doğru bir şey de yapmıyor. Din konusunda psikolojik araştırma metodolojik olarak doğru şekilde yönetilebilir. Belli psikolojik mekanizmalar, farklılıklar ve değerler dini konularda tanınabilir; psikolojik teoriler dinsel bağlamlarda da uygulanabilir. Sonuçlar bilgilendirme amaçlı olabilir ama onlar sıradan da olabilir. Din psikolojisi açıkça genelde psikolojiden gelen teorileri, metotları ve teknikleri kullanamaz ama bu teknik metot ve teorilerin sadece ek bir doğrulaması veya açıklaması olarak fonksiyon gösterirse onun değeri sınırlı kalır²⁴. Psikolojinin birazının geçerli olacağı bilinirse kişi onun dini kriterler ve bağlamlar için de geçerli olan bir öncülü var sayılabilir.

Acil bir sorun; klasik konusu dine odaklanma olan çok zor görevine rağmen din psikolojisinin çok önemli olup olmadığıdır. Din psikolojisine ideal görev bir psikolojik bakış açısı ile din hakkında ek bilgi sağlamak olacaktır. Bu yüzden başlıca görevlerinden biri olarak Din Psikolojisi neyin din konusunda özel olduğunu dikkate almak zorundadır. Dini konuların dini grup ve topluluklarla iç içe olduğu açıktır. Birçok sürecin sosyal psikoloji ve sosyoloji ile keşfedileceğinden bu grup ve topluluklar içinde bulunacağı aynı derecede açıktır. Bu yüzden dini grup içerisindeki üyelik ile dini olmayan bir grup içindeki üyelik arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı sorusu basit sıradan bir şey değildir. Bir grubun dini karakteri kendi üyeleri için anlam yükler mi? Eğer böyle ise dini bir grup içinde yer alabilen ihtiyaç fazlası anlamına gelen üyeliğin tabiatı

²⁴ Hiçbir psikolojik teorinin din üzerine araştırma temelleri üzerine formülleştirilmediği not edilmelidir. Aksine, din psikolojisi var olan psikolojik teoriler, metotlar ve teknikleri her zaman kullanmıştır

nedir? Eğer Hıristiyanlıktaki gibi Tanrı insansa ve Hıristiyan olan kişi bireysel bir tanrıyla ahenkli bir ilişkiyi kastederse, bu ilişki, psikologların genelde kişilerarası ilişkilerde fark ettikleri birçok özelliğin muhtemelen Tanrının sergileneceği anlamına gelir. Ama tanrı ile olan ilişki, başka birisi ile olan ilişki ile hatta dalgın bir açık veya akraba ile de aynı değildir. Hıristiyanlığın Tanrısı sırf sadece insan değildir. O zaman tanrı ve diğer herhangi bir insan ile ilişki arasındaki fark nedir? Bu farklılık keşfedilebilir ve zmlenebilirse söz konusu konu için herhangi bir psikolojik anlam bulunur mu? Ve bu anlam nasıl araştırılıp kavramsallaştırılabilir? Dine kendini adanmış kişi ne tür realite ile ilişkilidir? Bir psikolojik bakış açısı peri masalı, dş, mitoloji, aldanma, ideoloji vb. gibi Őeylerden nasıl ayrıtırlabilir? Din psikolojisi bunun gibi sorulara cevap bulabilecekse kesinlikle hem psikolojik bilgiye hem de dini bilgiye katkı sağlayacaktır.

Klasik metinlere tekrar dönmek daima bir krizin zm yolu değildir. Bu yüzden bu makalenin başında ayrıntılı bir alıntı içinde Danziger tarafından işaret edildiği gibi psikoloji için başlangıcından beri teorik ve metodolojik konuları dşnmeye bol bol sebepler olabilir. Psikoloji çıkamaz içinde göründüğünden aynı oranda bu alt disiplin için de geçerli olabilir (Wullf 2003). Din Psikolojisindeki hiçbir yayınlanmış eser asla James'in "*eşitlilikleri*" ile halk ve bilimsel cazibe açısından eş değerde değilken –Stahlin, Vorbrodt ve Wundt'un eleştirilerine rağmen– günümüz din psikolojisini beslemesi için bu fikir babasının teori ve metodolojisini tekrar kontrol etmeye çok güzel nedenler olabilir. Kültürel psikoloji, insanın ruhsal fonksiyonu ile kültür arasındaki ilişkiyi analiz edecek

metot ve teknikler kadar kavram ve teorileri sunarak büyük oranda²⁵ psikoloji için de açıkça duyurulur bir ses haline yavaşça geldiği için – eksikliklerine rağmen- Wundt'un kültürel psikolojinin sorgusu için bir obje gibi ciddi olarak sadece dinselliği değil dini de ele almaya ilişkin talebini tekrar kontrol etmek aynı şekilde akıllılıktır. Herhangi bir bireyin hayatında dinsellik gelişebilmesinden önce dine ilk olarak kültürel bir fenomen olarak rastlanır. Kültürün bir unsuru olarak dini tasarlamak, psikologlara dinin analizine katılmaya olanak verebildiği için herhangi bir belirginliği araştırmada "hayatın dini formu" (Wittegenstein) o hayatın dini formu ile ilgilenenlerin sübjektifliği ile ilgili olacaktır.

KAYNAKÇA:

- Argyle, M., 2000. *Psychology and Religion: An Introduction*. Routledge, London and New York.
- Belzen, J.A., 1995e6. Sketches for a family portrait of psychology of religion at the end of modernity. *Journal of Psychology of Religion* 4/5, 89-122.
- Belzen, J.A., 1996. Die bluhende deutsche Religionspsychologie der Zeit vor dem Zweiten Weltkrieg und eine nieder landische Quelle zur Geschichte der deutschen Psychologie. In: Gundlach, H. (Ed.), *Untersuchungen zur Geschichte der Psychologie und der Psychotechnik*. Profil, Munchen and Wien, pp. 75-94.
- Belzen, J.A., 2001. Religion as an object of empirical research: psychohistory as exemplary interdisciplinary approach. In: Belzen, J.A.

²⁵ Mesela, bkz. 1995 teki Kültür ve Psikoloji dergisinin yayımı. Yine bkz. Cole (1996), Markus vd. (1996), Shore (1996), Goldberger ve Veroff (1995), Matsumoto (1994, 1996), Ratner (2002) ve Shweder (1991).

- (Ed.), *Psychohistory in Psychology of Religion: Interdisciplinary Studies*. Rodopi, Amsterdam, pp. 7-20.
- Belzen, J.A., 2001-2. Der deutsche Herold der Religionspsychologie. *Temenos* 37/38, 39-69.
- Belzen, J.A., 2002. Developing scientific infrastructure: the International Association for the Psychology of Religion after its reconstitution. *Newsletter of Division 36 (Psychology of Religion) of the American Psychological Association* 27 (2), 1-12.
- Belzen, J.A., 2004a. *Religie, Melancholie en Zelf: Een Historische en Psychologische Studie over een Psychiatrisch Ego-Document uit de Negentiende Eeuw*. Kok, Kampen.
- Belzen, J.A., 2004b. Spirituality, culture and mental health: prospects and risks for contemporary psychology of religion. *Journal of Religion and Health* 43, 291e316.
- Belzen, J.A., 2005. The varieties, the principles and psychology of religion: Unremitting inspiration from a different source. In: Carrette, J. (Ed.), *William James and 'The Varieties of Religious Experience': A Centenary Celebration*. Routledge, London, pp. 58e78.
- Belzen, J.A. Cultural psychology of religion: profile of an interdisciplinary approach. In: Wulff, D.M. (Ed.), *The Handbook of the Psychology of Religion*. Oxford University Press, Oxford, in press.
- Belzen, J.A., Hood, R.W. Methodological issues in the psychology of religion. *Journal of Psychology*, Oxford University Press, Oxford, in press.
- Berelson, B.R., Steiner, G.A., 1964. *Human Behaviour: An Inventory of Scientific Findings*. Harcourt, New York.

- Boesch, E.E., 1991. *Symbolic Action Theory and Cultural Psychology*. Springer, Berlin and Heidelberg.
- Boyer, P., 2001. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. Basic Books, New York.
- Buhler, K., 1908. Nachtrag: Antwort auf die von W. Wundt erhobenen Einwände gegen die Methode der Selbstbeobachtung an experimentell erzeugten Erlebnissen. *Archiv für die Gesamte Psychologie* 12, 93-123.
- Buhler, K., 1909. Zur Kritik der Denkeperimente. *Zeitschrift für Psychologie* 51, 108-118.
- Cahan, E.D., White, S.H., 1992. Proposals for a second psychology. *American Psychologist* 47, 224-235.
- Capps, D. (Ed.), 2001. *Freud and Freudians on Religion: A Reader*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Carrette, J. (Ed.), 2005. *William James and 'The Varieties of Religious Experience': A Centenary Celebration*. Routledge, London.
- Carroll, M.P., 2002. *The Penitente Brotherhood: Patriarchy and Hispano-Catholicism in New Mexico*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Cole, M., 1995. Culture and cognitive development: from cross-cultural research to creating systems of cultural mediation. *Culture & Psychology* 1, 25-54.
- Cole, M., 1996. *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Crawford, V.M., Valsiner, J., 1999. Varieties of discursive experience in psychology: culture understood through the language used. *Culture & Psychology* 5, 259-269.

- Danziger, K., 2001a. Wundt and the temptations of psychology. In: Rieber, R.W., Robinson, D.K. (Eds.), *Wilhelm Wundt in History: The Making of a Scientific Psychology*. Kluwer/Plenum, New York, pp. 69-94.
- Danziger, K., 2001b. The unknown Wundt: drive, apperception and volition. In: Rieber, R.W., Robinson, D.K. (Eds.), *Wilhelm Wundt in History: The Making of a Scientific Psychology*. Kluwer/Plenum, New York, pp. 95-120.
- Dewey, J., 1963. *Experience and Education* [1938]. Macmillan, New York.
- Dilthey, W., 1910. *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. In: *Gesammelte Schriften VII*. Teubner, Stuttgart, pp. 79-188.
- Diriwachter, R., 2004. Volkerpsychologie: the synthesis that never was. *Culture & Psychology* 10, 85-109.
- Dittes, J.E., 1973. Beyond William James. In: Glock, C.Y., Hammond, P.H. (Eds.), *Beyond the Classics? Essays in the Scientific Study of Religion*. Harper and Row, New York, pp. 291-354.
- Driesch, H., 1925. *The Crisis in Psychology*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Eckensberger, L.H., 1995. Activity of action: two different roads towards an integration of culture into psychology?, *Culture & Psychology* 1, 67-80.
- Eckardt, G. (Ed.), 1997. *Volkerpsychologie: Versuch einer Neuentdeckung. Texte von Lazarus, Steinthal und Wundt*. Psychology Verlags Union, Weinheim.
- Edie, J.M., 1987. *William James and Phenomenology*. Indiana University Press, Bloomington, IN.
- Freud, S., 1907/1941. *Zwangshandlungen und Religionsubungen*. *Gesammelte Werke*. Bd. VII. Imago, London, pp. 129-139.

- Geels, A., 1991. Att Mota Gud i Kaos: Religiosa Visioner i Dagens Sverige (Encounter with God in Chaos: Religious Visions in Contemporary Sweden). Norstedts Forlag, Stockholm.
- Girgensohn, K., 1921/1930. Der Seelische Aufbau des Religiösen Erlebens: Eine Religionspsychologische Untersuchung auf Experimenteller Grundlage. Bertelsmann, Gutersloh.
- Goldberger, N.R., Veroff, J.B. (Eds.), 1995. The Culture and Psychology Reader. New York University Press, New York.
- Guthrie, S.E., 1993. Faces in the Clouds: A New Theory of Religion. Oxford University Press, New York.
- Hall, G.S., 1904. Adolescence: Its Psychology and its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion, and Education, 2 vols. Appleton, New York.
- Henning, C., Murken, S., Nestler, E. (Eds.), 2003. Einführung in die Religionspsychologie. Schöningh, Paderborn.
- Hermans, H.J.M., Kempen, H.J.G., 1993. The Dialogical Self: Meaning as Movement. Academic Press, San Diego, CA.
- Hijweege, N.H., 2004. Bekerung in Bevindelijk Gereformeerde Kring: Een Psychologische Studie. Kok, Kampen.
- Holzcamp, K., 1980. Zu Wundts Kritik an der experimentellen Erforschung des Denkens. In: Meischner, W., Metge, A. (Eds.), Wilhelm Wundt: Progressives Erbe, Wissenschaftsentwicklung und Gegenwart. Karl-Marx-Universität, Leipzig, pp. 141-153.
- Hood, R.W., Belzen J.A. Methods in the psychology of religion. In: Paloutzian, R., Park, C. (Eds.), Handbook of the Psychology of Religion. Guilford, New York, in press.
- Hoorn, W. van, Verhage, T., 1980. Wilhelm Wundt's conception of the multiple foundations of scientific psychology. In: Meischner,

- W., Metge, A. (Eds.), Wilhelm Wundt: Progressives Erbe, Wissenschaftsentwicklung und Gegenwart. Karl-Marx-Universität, Leipzig, pp. 107-120.
- James, W., 1890. *The Principles of Psychology*. Macmillan, London.
- James, W., 1902/1982. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. Penguin, Harmondsworth.
- James, W., 1902/1907. *Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit: Materialien und Studien zu einer Psychologie und Pathologie des religiösen Lebens*. Hinrich, Leipzig.
- James, W., 1902/1997. *Die Vielfalt Religiöser Erfahrung*. Insel.
- Jones, J.W., 1991. *Contemporary Psychoanalysis and Religion: Transference and Transcendence*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Jones, J.W., 1996. *Religion and Psychology in Transition: Psychoanalysis, Feminism and Theology*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Jonte-Pace, D. (Ed.), 2003. *Teaching Freud*. Oxford University Press/American Academy of Religion, New York.
- Jonte-Pace, D., Parsons, W.B. (Eds.), 2001. *Religion and Psychology: Mapping the Terrain*. Routledge, New York.
- Judd, C., 1926. *The Psychology of Social Institutions*. Macmillan, New York.
- Klunker, W.U., 1985. *Psychologische Analyse und Theologische Wahrheit: Die Religionspsychologische Methode Georg Wobbermins*. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen.
- Kripal, J.J., 1995. *Kali's Child: The Mystical and the Erotic in the Life and Teaching of Ramakrishna*. University of Chicago Press, Chicago, IL.

- Kusch, M., 1999. *Psychological Knowledge: A Social History and Philosophy*. Routledge, London.
- Lamiell, J.T., 2003. Rethinking the role of quantitative methods in psychology. In: Smith, J.A., Harre, R., Langenhove van, L. (Eds.), *Rethinking Methods in Psychology*. Sage, London, pp. 143e161.
- Leezenberg, M., Vries G. de., 2001. *Wetenschapsfilosofie voor Geesteswetenschappen*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Leontiev, A., 1978. *Activity, Consciousness and Personality*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Leontiev, A., 1981. *Problems of the Development of the Mind*. Progress, Moscow.
- Leuba, J., 1896. *Studies in Psychology of Religious Phenomena: The Religious Motive, Conversion, Facts, and Doctrines*. Orpha, Worcester, MA.
- Luria, A.R., 1971. Towards the problem of the historical nature of psychological processes. *International Journal of Psychology* 6, 259e272.
- Luria, A.R., 1976. *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Luria, A.R., 1979. *The Making of a Mind*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Luria, A.R., 1981. *Language and Cognition*. Winston/Wiley, Washington, DC.
- Markus, H.R., Kitayama, S., Heiman, R.J., 1996. Culture and 'basic' psychological principles. In: Higgins, E.T., Kruglanski, A.W. (Eds.), *Social Psychology*. Guilford Press, New York, pp. 857e913.

- Matsumoto, D., 1994. *People: Psychology From a Cultural Perspective*. Brooks/Cole, Pacific Grove, CA.
- Matsumoto, D., 1996. *Culture & Psychology*. Brooks/Cole, Pacific Grove, CA.
- Mead, G.H., 1934. *Mind, Self, and Society*. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Meissner, W.W., 1992. *Ignatius of Loyola: The Psychology of a Saint*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Meissner, W.W., 1997. *Vincent's Religion: The Search for Meaning*. Peter Lang, New York.
- Miller, W.R. (Ed.), 2002. *Integrating Spirituality into Treatment: Resources for Practitioners*. American Psychological Association, Washington, DC.
- Misiak, H., Sexton, V.S., 1973. *Phenomenological, Existential and Humanistic Psychologies: A Historical Essay*. Grune and Stratton, New York.
- Murisier, E., 1892. *Maine de Biran, Esquisse d'une Psychologie Religieuse*. Jouve, Paris.
- Murisier, E., 1901. *Les Maladies du Sentiment Religieux*. Alcan, Paris.
- Nørager, T., 1996. Metapsychology and discourse: a note on some neglected issues in the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion* 6, 139e149.
- Oelze, B., 1991. *Wilhelm Wundt: Die Konzeption der Volkerpsychologie*. Waxmann, Munster.
- Paloutzian, R., Park, C. (Eds.). *Handbook of the Psychology of Religion*. Guilford, New York and London, Oxford University Press, Oxford, in press.

- Paul, H., 1910. Über Volkerpsychologie. *Suddeutsche Monatshefte* 7, 363e373.
- Pollmann, T., 1999. *De Letteren als Wetenschappen*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Popp-Baier, U., 1998. *Das Heilige im Profanen: Religiöse Orientierungen im Alltag. Eine Qualitative Studie zu Religiösen Orientierungen von Frauen aus der Charismatisch-Evangelischen Bewegung*. Rodopi, Amsterdam.
- Popp-Baier, U., 2003. *Qualitative Methoden in der Religionspsychologie [Qualitative methods in psychology of religion]*. In: Henning, R.-Ch., Murken, S., Nestler, E. (Eds.), *Einführung in Religionspsychologie*. Schöningh, Paderborn, pp. 184e229.
- Popp-Baier, U. *Methodology*. In: Wulff, D.M. (Ed.), *Handbook of the Psychology of Religion*, Oxford University Press, Oxford, in press.
- Ragan, C.P., Malony, H.N., Beit-Hallahmi, B., 1980. Psychologists and religion: professional factors and personal belief. *Review of Religious Research* 21, 208e217.
- Ratner, C., 1996. Activity as a key concept for cultural psychology. *Culture & Psychology* 2, 407e434.
- Ratner, C., 2002. *Cultural Psychology: Theory and Method*. Kluwer/Plenum, New York.
- Ribot, T., 1884/1894. *The Diseases of the Will*. Open Court, Chicago, IL.
- Ribot, T., 1896/1903. *The Psychology of the Emotions*. Scribner, New York.
- Richards, P.S., Bergin, A.E., 1997. *A Spiritual Strategy for Counseling and Psychotherapy*. American Psychological Association, Washington, DC.

- Richards, P.S., Bergin, A.E., 2000. Handbook of Psychotherapy and Religious Diversity. American Psychological Association, Washington, DC.
- Schneider, C.M., 1990. Wilhelm Wundts Volkerpsychologie: Entstehung und Entwicklung eines in Vergessenheit geratenen, Wissenschaftshistorisch Relevanten Fachgebietes. Bouvier, Bonn.
- Shafranske, E.P. (Ed.), 1996a. Religion and the Clinical Practice of Psychology. American Psychological Association, Washington, DC.
- Shafranske, E.P., 1996b. Religious beliefs, affiliations, and practices of clinical psychologists. In: Shafranske, E.P. (Ed.), Religion and the Clinical Practice of Psychology. American Psychological Association, Washington, DC, pp. 149-161.
- Shore, B., 1996. Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning. Oxford University Press, Oxford.
- Shweder, R.A., 1991. Thinking Through Cultures: Expeditions in Cultural Psychology. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Smith, J.A., Harre, R., Langenhove van, L. (Eds.), 1995a. Rethinking Psychology. Sage, London.
- Smith, J.A., Harre, R., Langenhove van, L. (Eds.), 1995b/2003. Rethinking Methods in Psychology. Sage, London.
- Spiegelberg, H., 1972. Phenomenology in Psychology and Psychiatry. Northwestern University Press, Evanston, IL.
- Spiegelberg, H., 1982. The Phenomenological Movement: A Historical Introduction, third ed. Mouton, Den Haag.
- Spilka, B., Hood, R.W., Hunsberger, B., Gorsuch, R., 2003. The Psychology of Religion: An Empirical Approach, third ed. Guilford, New York.

- Stahlin, W., 1910. Review of E.D. Starbuck, 'Religionspsychologie' (1909). Archiv fur die gesamte Psychologie 18, 1e9.
- Stahlin, W., 1911. Religionspsychologie. Noris. Bayerisches Jahrbuch fur Protestantische Kultur 11, 46e49.
- Stahlin, W., 1912. Die Verwendung von Fragebogen in der Religionspsychologie. Zeitschrift fur Religionspsychologie 5, 394e508.
- Stahlin, W., 1914a. Zur Psychologie und Statistik der Metaphern: Eine methodologische Untersuchung. Archiv fur die Gesamte Psychologie 31, 297e425.
- Stahlin, W., 1914b. Experimentelle Untersuchungen uber Sprachpsychologie und Religionspsychologie. Archiv fur Religionspsychologie 1, 117e194.
- Starbuck, E.D., 1899. The Psychology of Religion: An Empirical Study of the Growth of Religious Consciousness Scribner, New York.
- Starbuck, E.D., 1909. Religionspsychologie: Empirische Entwicklungsstudie Religiösen Bewußtseins [Psychology of Religion, unter Mitwirkung von G. Vorbrodts übersetzt von Fr. Beta]. Philosophisch-soziologische Bucherei, Bd. XIV, XV. Klinkhardt, Leipzig.
- Stern, W., 1909. Review of W. James, 'Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit' (1907). Deutsche Literatur-zeitung 30, 465e468.
- Troeltsch, E., 1905/1922. Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft: Eine Untersuchung uber die Bedeutung der Kantischen Religionslehre fur die Heutige Religionswissenschaft. (Vortrag, gehalten auf dem International Congress of Arts and Sciences in St Louis.) Mohr, Tubingen.

- VandeKemp, H., 1992. G. Stanley Hall and the Clark school of religious psychology. *American Psychologist* 47, 290e 298.
- Vorbrod, G., 1904. *Beitrage zur Religiösen Psychologie: Psychobiologie und Gefühl*. Deichert, Leipzig.
- Vorbrod, G., 1909. Übersetzungs-Vorwort. In: Starbuck, E.D., (Ed.), *Religionspsychologie: Empirische Entwicklungs-studie Religiösen Bewusstseins*. Klinkhardt, Leipzig, pp. vxxv.
- Vorbrod, G., 1911. Vorwort des Herausgebers. In: Flournoy, T. (Ed.), *Experimentaluntersuchungen zur Religions-, Unterbewußtseins- und Sprachpsychologie*. Erstes Heft: *Beitrage zur Religionspsychologie*. Eckardt, Leipzig, pp. iiii.
- Vorbrod, G., 1918. Rezension zu T.K. Oesterreich 'Einführung in die Religionspsychologie als Grundlage für Religiönsphilosophie und -geschichte'. *Zeitschrift für Angewandte Psychologie und Psychologische Sammelforschung* 15, 439e443.
- Vygotsky, L.S., 1930/1971. The development of higher psychological functions. In: Wertsch, J. (Ed.), *Soviet Activity Theory*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Vygotsky, L.S., 1934/1987. *Thinking and Speech*. Plenum, New York.
- Vygotsky, L.S., 1978. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, ed. and trans. M. Cole Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Wang, Q., Brockmeier, J., 2002. Autobiographical memory as cultural practice: understanding the interplay between memory, self and culture. *Culture & Psychology* 8, 45-64.
- Wilshire, B., 1968. *William James and Phenomenology*. Indiana University Press, Bloomington, IN.

- Windelband, W., 1894/1904. *Geschichte und Naturwissenschaft*, third ed. Heitz, Strasburg.
- Wobbermin, G., 1901. *Theologie und Metaphysik: Das Verhältnis der Theologie zur Modernen Erkenntnistheorie und Psychologie*. Duncker, Berlin.
- Wobbermin, G., 1907/1914. 'Aus dem Vorwort zur ersten Auflage' und 'Vorwort zur zweiten Auflage'. In: James, W. (Ed.), *Die Religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit: Materialien und Studien zu einer Psychologie und Pathologie des Religiösen Lebens*. Hinrich, Leipzig, pp. iiiexxxi.
- Wobbermin, G., 1910. Der gegenwärtige Stand der Religionspsychologie (Aufgabe, Methode und Hauptprobleme). *Zeitschrift für Angewandte Psychologie und Psychologische Sammelforschung* 3, 488-540.
- Wolfradt, U., Müller-Plath, G., 2003. Quantitative Methoden in der Religionspsychologie [Quantitative methods in psychology of religion]. In: Henning, C., Murken, S., Nestler, E. (Eds.), *Einführung in die Religionspsychologie*. Schöningh, Paderborn, München, Wien and Zürich, pp. 164-183.
- Wulff, D.M., 1997. *Psychology of Religion: Classic and Contemporary*, second ed. Wiley, New York.
- Wulff, D., 2003. A field in crisis: Is it time to start over? In: Roelofsma, H.M.P., Corveleyn, J.M.T., Saane van, J.W. (Eds.), *One Hundred Years of Psychology of Religion* VU University Press, Amsterdam, pp. 11-32.
- Wulff, D.M. (Ed.). *The Handbook of the Psychology of Religion*, Oxford University Press, Oxford, in press.

- Wundt, W., 1883. Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung. 2. Band: Methodenlehre. Enke, Stuttgart.
- Wundt, W., 1886. Ethik: Eine Untersuchung der Tatsachen und Gesetze des Sittlichen Lebens. Enke, Stuttgart.
- Wundt, W., 1888. Über Ziele und Wege der Volkerpsychologie. Philosophische Studien 4, 1-27.
- Wundt, W., 1900/1997. Volkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Einleitung. In: Eckardt, G. (Ed.), Volkerpsychologie: Versuch einer Neuentdeckung. Texte von Lazarus, Steinthal und Wundt. Psychology VerlagsUnion, Weinheim, pp. 239-270.
- Wundt, W., 1900/1921. Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band: Die Sprache. Kroner, Stuttgart.
- Wundt, W., 1905/1920. Volkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Vierter Band: Mythos und Religion, third ed. Kroner, Stuttgart.
- Wundt, W., 1907. Über Ausfrageexperimente und über die Methoden zur Psychologie des Denkens. Psychologische Studien 3, 301-360.
- Wundt, W., 1908. Kritische Nachlese zur Ausfragemethode. Archiv für die Gesamte Psychologie 11, 445-459.
- Wundt, W., 1911. Probleme der Volkerpsychologie. Wiegand, Leipzig.
- Wundt, W., 1915. Volkerpsychologie, Band 6: Mythos und Religion (dritter Teil). Kroner, Leipzig.
- Wundt, W., 1918. Volkerpsychologie, Band 9: Das Recht. Kroner, Leipzig.
- Wundt, W., 1920. Erlebtes und Erkanntes. Kroner, Stuttgart.